

UNIVERSITATEA “ALEXANDRU IOAN CUZA” din IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
Învățământ la distanță

DEMOGRAFIE ISTORICĂ

Autor și Titular: Prof.univ.dr. Lucrețiu-Ion BÎRLIBA

ANUL III
SEMESTRUL II
2015 - 2016

CUPRINS

I. Demografia antichității romane: probleme de metodă / 3
II. Demografia Daciei romane. Direcții de cercetare viitoare / 10
Bibliografie / 23
Abrevieri / 30

I. DEMOGRAFIA ANTICHITĂȚII ROMANE: PROBLEME DE METODĂ

Despre demografia Antichității romane, ca direcție de cercetare, concretizată printr-o constanță a studiilor de specialitate și o diversificare a direcțiilor explorării, se poate vorbi începând cu ultimele decenii. De la K. J. Beloch încoace¹, impasul a fost în primul rând unul metodologic. Datorită penuriei de informații, se mai putea vorbi de o reprezentativitate a datelor statistice? Mai era cazul unor comparații cu structurile demografice din epocile mai târzii, începând în special cu Renașterea? Și totuși, tocmai apelul la metodele utilizate pentru cercetarea epocilor moderne a imprimat demografiei romane un traseu conceptual diferit de abordările de până în anii 1960.

Istoricul demografiei romane, stadiul cercetării și problemele cu care se confruntă (și se vor confrunta încă multă vreme) cercetătorii, apar expuse în cel mai nou și cel mai complet studiu de profil de până acum, cel al lui W. Scheidel². Consider că merită să comentez pe larg acest studiu.

Stadiul cercetării în demografia Antichității romane. Direcții de cercetare

După un scurt istoric al principalelor cărți și articole referitoare la demografia Antichității clasice în general și a Antichității romane în special³, pornind de la D. Hume, continuând cu nașterea demografiei Antichității ca știință, odată cu apariția cărții lui K. J. Beloch⁴ și terminând cu capitolele scrise în acest domeniu în enciclopedia precum *Der Neue Pauly*⁵ sau *Cambridge Ancient History*⁶, Scheidel remarcă existența unor modele metodologice afirmate de-a lungul timpului: în primul rând, interpretarea într-o manieră pozitivistă a cifrelor, fără vreo referință la alte modele și fără o abordare comparativă, metodă caracteristică pionieratului acestei științe, dar utilizată și astăzi⁷. Autorul oferă ca exemple în acest sens și lucrări apărute în anii 1990, precum cele ale lui W. Suder⁸ sau M. Sgarlatta⁹, dar lista cu articolele și cărțile mai recente care apelează la această metoda de lucru ar putea fi

¹ K. J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, 1886.

² Scheidel, *Roman demography*.

³ *Ibidem*, p. 3-10.

⁴ Pentru D. Hume, cf. *ibidem*, p. 4; pentru Beloch, vezi *supra*, nota 1 și W. Dahlheim, *Bevölkerungsgeschichte-Die Herausforderung einer sozialwissenschaftlichen Disziplin an die Althistorie*, în W. Dahlheim, W. Schuller, J. von Ungern-Sternberg (eds.), *Festschrift Robert Werner zu seinem 65. Geburtstag*, Konstanz, 1989, p. 301-313.

⁵ C. Ulf, *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, 13, Stuttgart, 1999, sv. *Bevölkerungswissenschaft/Historische Demographie*, col. 481-493.

⁶ B. W. Frier, *Demography*, în *CAH*², p. 787-816.

⁷ Scheidel, *Roman demography*, p. 11.

⁸ W. Suder, *A study of the age and the sex structure of population in the western provinces of the roman empire*, Wrocław, 1990.

⁹ M. Sgarlatta, *Ricerche di demografia storica: le iscrizioni tardo-imperiali si Siracusa*, Citta del Vaticano, 1991.

mai lungă, dacă aş menţiona doar pe cele ale lui J. Szilágyi¹⁰, I. Kajanto¹¹ (în anii 1960), R. Etienne, G. Fabre¹² sau P. Salmon¹³ (în anii 1950, 1960, 1970 şi 1980).

A doua alternativă, propusă de K. Hopkins în anii 1960, reprezintă respingerea sistematică a tuturor datelor care nu pot oferi rezultate reprezentative¹⁴. Scheidel observă că renunţarea partizanilor acestei metode de a alcătui statisticile importante (privind mortalitatea, fertilitatea, *sex ratio*) direct din izvoarele antice a condus la utilizarea constantă a modelelor moderne de structuri demografice, considerate a fi oricum comparabile cu cele din Antichitate¹⁵. Aş mai adăuga faptul că scepticismul lui Hopkins, împins până la pesimismo într-un articol destul de iconoclast¹⁶, porneşte de la premise absolut corecte: eşantioanele de vârstă nu sunt bine reprezentate, datele oferite de inscripţii privitoare la fertilitate sunt departe de a alcătui un tablou coerent, inscripţiile funerare reprezintă produse ale relaţiilor de familie, în cadrul cărora unele rude sunt comemorate mai des decât altele¹⁷. L. Henry arătase cu mult timp înainte fragilitatea datelor oferite de toate inscripţiile funerare, dar indica doar rezervele care trebuie păstrate în prelucrarea unor astfel de date¹⁸. De altfel, Hopkins însuşi apelează la sursele demografice în lucrările sale de demografie romană şi le interpretează (fiindcă nu are de ales!)¹⁹, acolo unde aceste surse i se par demne de încredere. În această opţiune metodologică se înscriu şi articolele care exprimă neîncrederea în datele oferite de izvoare, cum ar fi cele ale lui A. Mócsy²⁰, R. Duncan-Jones²¹, J.-M. Lassère²² şi P. Salmon²³. Aceste studii sesizează doar un aspect care constituie punctul de plecare al scepticilor.

Un al treilea model, remarcă Scheidel, este propus de B. W. Frier; modelul se bazează pe recunoaşterea valorii superioare a modelelor moderne, dar în acelaşi timp utilizează acele evidenţe ale surselor antice care apar ca fiind fructificabile. Cu alte cuvinte, este o opţiune metodologică situată pe o poziţie intermediară celor descrise anterior²⁴. Câteva exemplificări privind opera lui Frier sunt suficiente: studiile sale asupra "tabelor demografice" ale lui Ulpian, interpretarea evidenţei scheletelor din cimitirele panonice, analiza recensămintelor şi a listelor de impozit din Egipt (materializată în *the Demography of Roman Egypt* - publicată împreună cu R. S. Bagnall)²⁵. Această "a treia cale" a fost urmată în primul rând de Scheidel, în studii privind demografia militarilor romani, demografia elitelor din Imperiul roman şi

¹⁰ J. Szilágyi, *ActaArchHung* 13, 1961, p. 125-155; idem, *ActaArchHung* 14, 1962, p. 297-396; idem, *ActaArchHung* 15, 1963, p. 129-224; idem, *ActaArchHung* 17, 1965, p. 309-334; idem, *ActaArchHung* 18, 1966, p. 235-277; idem, *ActaArchHung* 19, 1967, p. 26-59.

¹¹ I. Kajanto, *On the problem of the average duration of life in the Roman empire*, Helsinki, 1968.

¹² R. Étienne, *Démographie et épigraphie*, în *Atti del Terzo Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 1959, p. 415-424; idem, *La démographie de la famille d'Ausone*, în *Études et chroniques de démographie historique*, Paris, 1964, p. 15-25; idem, *Ces morts que l'on compte dans la dynastie flavienne*, în Hinard (ed.), *La mort*, p. 65-90; R. Étienne, G. Fabre, *Démographie et classe sociale: l'exemple du cimetière des officielles de Carthage*, în Cl. Nicolet (ed.), *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique*, Caen, Paris, 1970, p. 81-97.

¹³ P. Salmon, *Population et dépopulation dans l'empire romain*, Bruxelles, 1974.

¹⁴ K. Hopkins, *Population Studies* 20, 1966, p. 245-264.

¹⁵ Scheidel, *Roman demography*, p. 11-12.

¹⁶ K. Hopkins, *Graveyards for historians*, în Hinard (ed.), *La mort*, p. 113-126.

¹⁷ *Ibidem*, p. 114.

¹⁸ L. Henry, *Population*, 12, 1957, p. 149-152; idem, *Population* 14, 1959, p. 327-329.

¹⁹ K. Hopkins, *Population Studies* 18, 1964/1965, p. 309-327; idem, *Population Studies* 20, 1966, p. 245-264.

²⁰ A. Mócsy, *Unkenntnis*.

²¹ R. Duncan-Jones, *Chiron* 7, 1977, p. 333-353.

²² J.-M. Lassère, *Difficultés de l'estimation de la longévité*, în Hinard (ed.), *La mort*, p. 91-97.

²³ P. Salmon, *Les insuffisances du matériel épigraphique sur la mortalité dans l'Antiquité romaine*, în Hinard (ed.), *La mort*, p. 99-112.

²⁴ Scheidel, *Roman demography*, p. 12.

²⁵ Frier, *Ulpian's evidence*; idem, *Pannonian evidence*; Bagnall, Frier, *Roman Egypt*.

demografia sclavilor din Imperiul roman²⁶. În fond, studiul demografic al unei categorii sociale din Roma antică nu este imposibil, tabelele moderne sunt aplicabile și Antichității romane, însă ele nu pot constitui modele standard, de aceea trebuie indicate în permanență marjele de eroare ce pot rezulta din astfel de statistici.

În continuare, Scheidel analizează parametrii care compun structura de vârstă a unei populații în general și în Imperiul roman în special: mortalitatea, fertilitatea, migrația. Nu există un izvor antic, spune el pe bună dreptate, care să permită măsurarea directă a fiecăruia dintre acești factori²⁷. De aceea, pentru estimarea ratelor de mortalitate, bunăoară, singura soluție este aceea de a le deduce din distribuțiile de vârstă deja documentate. Drept urmare, speranța de viață și fertilitatea reprezintă extrapolări ale ratelor mortalității astfel obținute²⁸. Provincia care a oferit cele mai multe date pe baza cărora au putut fi calculați acești parametri este Egiptul; după studiile de pionierat ale lui M. Hombert și Cl. Préaux²⁹, în ultimul deceniu al secolului al XX-lea au apărut analize demografice sofisticate, datorate lui Bagnall, Frier³⁰ sau Scheidel³¹. Materialul din Egipt oferă rezultate mult mai credibile decât în alte cazuri, atunci când Bagnall și Frier recurg la aplicarea modelelor demografice moderne (Model West Level 2 Females și Model West Level 3 Males³²) în analiza recensămintelor din această provincie³³. În ceea ce privește cel puțin speranța de viață, autorii înșiși se declară încrezători în rezultate³⁴. Cu toate acestea, opinează Scheidel, câteva probleme persistă. *Primo*, analiza separată a tuturor datelor censului urban și rural relevă diferențe semnificative între structurile de vârstă în cauză, pe de o parte, și între structurile de vârstă și tabelele demografice moderne, pe de altă parte. Rămâne, de asemenea, neclară o perspectivă comparativă cu alte regiuni ale Imperiului. Scheidel observă corect că mai bine de jumătate din datele de cens analizate de Bagnall și Frier provin din regiunea Fayum, regiune cu unul dintre cele mai "nesănătoase" climate din provincie³⁵.

O altă problemă complicată o constituie și mortalitatea infantilă. Cu toate că analiza osteologică prezintă, din punct de vedere demografic, incertitudini care împiedică deocamdată folosirea acestui tip de date într-un model, necropolele din Imperiul roman dețin un potențial încă insuficient valorificat. Scheidel nu împărtășește însă optimismul lui Frier privind rezultatele care s-ar putea obține din aceste explorări³⁶. În ceea ce privește mortalitatea infantilă, nu trebuie neglijat nici aspectul infanticidului sau al abandonului (în ultimă instanță, practic tot un infanticid): asupra acestei probleme voi reveni ulterior.

Scheidel atrage atenția și asupra faptului că istoricii Antichității romane nu s-au ocupat aproape deloc cu cauzele morții. "Demography and disease are usually studied separately"³⁷, afirmă autorul amintit. În acest fel, se rămâne la stadiul descriptiv, fără a se trece la explicație. O insuficientă abordare comparativă a istoriei antice și moderne a

²⁶ W. Scheidel, *Chiron* 22, 1992, p. 281-297; idem, *Klio* 77, 1995, p. 232-254; idem, *Sex, age and Death*; idem, *Sources of slaves*; idem, *Emperors, aristocrats*; idem, *Slavery and manumission*; idem, *Slave population*.

²⁷ Idem, *Roman demography*, p. 13.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ M. Hombert, Cl. Préaux, *Cahiers d'Egypte*, 20, 1945, p. 139-146; idem, *Recherches sur le recensement dans l'Egypte gréco-romaine*, Leiden, 1952.

³⁰ Bagnall, Frier, *Roman Egypt*; R. S. Bagnall, I. C. Rutherford, *The census register P. Oxy. 984. The reverse of Pindar's Paeans*, Bruxelles, 1997, p. 89-112.

³¹ W. Scheidel, *BASP* 33, 1996, 25-59; idem, *JRA* 11, 1998, p. 285-292; idem, *BASP* 36, 1999, p. 53-70.

³² Dupa A. J. Coale. P. Demeny, *Regional model life tables and stable populations*², Princeton, 1983, p. 20, 22-24.

³³ Bagnall, Frier, *Roman Egypt*, p. 77, 100.

³⁴ *Ibidem*, p. 109.

³⁵ W. Scheidel, *Roman demography*, p. 16.

³⁶ Frier, *Ulpian's evidence*, p. 251; vezi scepticismul lui Scheidel, *Roman demography*, p. 21, 23-24. Optimismul lui Frier este susținut într-o oarecare masură și de Parkin, *Demography*, p. 42.

³⁷ Scheidel, *Roman demography*, p. 25

populațiilor constituie o altă cauză în stagnarea acestui demers. O sursă indirectă de informație este reprezentată de ansamblul inscripțiilor funerare din perioada creștinismului timpuriu, din care se pot recolta informații privind sezonalitatea mortalității. Această problemă a fost tratată de B. D. Shaw, ultima dată în același volum în care a apărut și studiul pe care îl discut în momentul de față³⁸. Chiar aceste rezultate, oricât de interesante, nu pot fi pe deplin satisfăcătoare. Faptul că se constată o concentrare a deceselor la sfârșitul verii la Roma trebuie pus în legătură cu prezența malariei în Urbe în acea perioadă și cu interacțiunea bolii amintite cu alte maladii infecțioase³⁹. Așadar, nu se poate efectua nici o generalizare în legătură cu aceste cifre. Scheidel propune soluția mortalității diferențiate - compararea rezultatelor din mediul urban cu cele din mediul rural, însă și el este conștient că demersul este destul de greu de realizat⁴⁰. Rămâne ca informația arheologică să fie exploatată la maximum. Mortalitatea diferențiată înseamnă și compararea datelor privitoare la categorii sociale diverse. În pofida informațiilor sumare, studiul lui Scheidel asupra împăraților, senatorilor și magistraților municipali din Italia demonstrează că speranța la naștere rămâne oricum scăzută, indiferent de statutul social superior și de situația materială mai mult decât satisfăcătoare⁴¹. De asemenea, crizele de mortalitate sunt puse în conexiune cu epidemiile, despre care am menționat și asupra cărora vom reveni⁴².

O altă problemă greu de rezolvat o constituie parametrul fertilității, cu elementele adiacente: nupțialitatea și controlul fertilității. Nu voi insista deocamdată asupra conținutului propriu-zis al principalelor lucrări la care se referă Scheidel, lucrări la care, din fericire, am avut și eu acces⁴³. Voi puncta doar remarcile metodologice exprimate de istoricul menționat. În primul rând, constată el, baza de date este distorsionată de calitatea acestora. Rotunjirea vârstelor, fenomen des întâlnit în Antichitatea romană, este una din cauze. Un alt motiv îl constituie faptul că femeile nemăritate sunt comemorate mai des de către părinții lor, de aceea ponderea femeilor măritate în ansamblul inscripțiilor funerare poate fi înșelătoare. Pe de altă parte, nu putem cunoaște numărul de căsătorii al unei femei defuncte⁴⁴. Datele obținute pentru vârsta primului măritiș în jumătatea de limbă latină a Imperiului și în Egipt converg către o etate fragedă și către un potențial ridicat de fertilitate⁴⁵. De asemenea, concentrarea unor lucrări importante despre rata fertilității pentru cazul Egiptului⁴⁶ pune problema validității unei generalizări. În orice caz, remarcă Scheidel, indiferent de rezultate, se cere revizuită atitudinea față de comportamentul reproducător al elitelor⁴⁷. Ideea insinuată de literatura latină că în rândul elitelor a existat un control al nașterilor este greu de verificat⁴⁸. Scheidel crede că unele cazuri excepționale de control al fertilității a stimulat mai degrabă imaginația

³⁸ B. D. Shaw, JRS 86, 1996, p. 100-138; idem, *The seasonal birthing cycle of Roman women*, în W. Scheidel (ed.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 83-110.

³⁹ W. Scheidel, *AncSoc* 25, 1994, p. 157-175; idem, *Sex, age and death*, p. 149-153; idem, *Roman demography*, p. 26.

⁴⁰ Scheidel, *Roman demography*, p. 28.

⁴¹ Idem, *Emperors, aristocrats*; vezi și studiul de pionierat al lui A. R. Burn, *P&P* 4, 1953, p. 2-31.

⁴² Idem, *Roman demography*, p. 30-32.

⁴³ Gratie unor burse doctorale (AUPELF și DAAD), am putut beneficia de o informație consistentă la bibliotecile din Paris (École des Hautes Études en Sciences Sociales, École Normale Supérieure și Centre Gustave Glotz) și Köln (Institut für Altertumskunde). Multumesc încă o dată celor care m-au sprijinit în mod esențial în investigațiile mele: Prof. Dr. J. Andreau (École des Hautes Études en Sciences Sociales), Prof. Dr. S. Demougine (École Pratique des Hautes Études -IVe section), Prof. Dr. I. Piso (Universitatea Cluj-Napoca), Prof. Dr. W. Eck (Universität zu Köln).

⁴⁴ Scheidel, *Roman demography*, p. 33.

⁴⁵ Bagnall, Frier, *Roman Egypt*, p. p. 111-121; B. W. Frier, *Demography*, în *CAH*², p. 798-799; R. P. Saller, *Patriarchy, property and death in the Roman family*, Cambridge, 1994, p. 68.

⁴⁶ Bagnall, Frier, *Roman Egypt*, p. 111-121; Frier, *Natural fertility*.

⁴⁷ Scheidel, *Roman demography*, p. 35.

⁴⁸ Vezi tot Scheidel, *Emperors, aristocrats*, p. 269-273.

istoricilor moderni, care, în loc să trateze fenomenul ca atare, i-au acordat o atenție specială și i-au extins astfel semnificația cantitativă, mergându-se până într-acolo încât s-a vorbit de o "contracție demografică" datorată controlului fertilității⁴⁹; în acest sens este dat drept exemplu P. Chaunu, care exagerează rolul unui astfel de proces, asemuindu-l cu o "revoluție contraceptivă" în Imperiul roman târziu⁵⁰. Asupra controlului fertilității, dar și asupra infanticidelor și abandonurilor, care limitează în egală măsură numărul populației, voi avea prilejul să revin. Mă limitez deocamdată la a constata că atitudinea lui Scheidel mi se pare justificată. Pentru infanticid și abandon în Antichitate, tendința unor istorici este aceea de a hiperboliza amploarea unor fenomene pornind de la cazuri izolate. Trei factori, în viziunea autorului al cărui studiu îl analizez acum în amănunțime, au determinat această lipsă de perspectivă istoriografică: confuzia conceptuală (imposibilitatea de a deosebi noțiunile de control al fertilității, limitare a familiei, contracție demografică), o "infatuare" combinată cu o retorică moralizatoare și sentimente pro-nataliste în izvoarele vechi (și pe alocuri, și în istoriografia modernă, așa adăuga eu), în sfârșit ignoranța completă a cercetării moderne referitoare la determinatele teoriei fertilității și a tranziției fertilității (prin disocierea istoriei antice de științele sociale)⁵¹. După critica lui Riddle⁵², Scheidel conchide că, în ceea ce privește Antichitatea romană, nu s-au practicat forme de limitare a fertilității care să determine o contracție demografică⁵³.

În ceea ce privește migrația, editorul volumului *Debating Roman demography* consideră că explorarea se află abia la început, scenariii asupra dimensiunii unor migrații făcându-se doar asupra lumii urbane⁵⁴. El crede că rafinarea metodelor de cercetare, ca de exemplu analiza biomoleculară a scheletelor, va duce la îmbunătățirea rezultatelor și în acest sub-domeniu⁵⁵.

Determinarea numărului populației, în pofida interesului mai mare de care s-a bucurat din partea istoricilor, nu a furnizat până acum decât presupuneri, de la Beloch și până la Lo Cascio⁵⁶. De fapt, metoda utilizată a rămas neschimbată: informațiile oferite de sursele antice sunt verificate (parțial), acceptate, modificate sau respinse. Evident, interesul istoricilor s-a concentrat asupra regiunilor în măsură să servească datele cele mai complete, și anume Roma și Italia. Pentru epoca imperială, opiniile converg către o populație a capitalei Imperiului estimată între 800 000 și 1 000 000 locuitori⁵⁷. Pentru populația Romei și a Italiei, studiul lui E. Lo Cascio, din volumul de care ne ocupăm, ni se pare demn de remarcat. Lo Cascio pornește totuși de a niște premise cu valoare doar probabilă, premise plauzibile, e drept, dar greu de verificat. Este, în orice caz, un pas curajos: de la astfel de premise trebuie să demarăm, în lipsa altor informații, explorarea demografică. Dacă se pleacă de la estimările lui Morley privind populația Romei în anul 228 a. Chr. (200 000 locuitori) și cea a Urbei la 28 a. Chr. (850 000 - 1 000 000 locuitori)⁵⁸, creșterea populației libere romane este de 0,7% pe an,

⁴⁹ Scheidel, *Roman demography*, p. 37.

⁵⁰ P. Chaunu, *Le refus de la vie*, Paris, 1975; idem, *Histoire et décadence*, Paris, 1981, p. 232, 175-276.

⁵¹ Scheidel, *Roman demography*, p. 37.

⁵² J. M. Riddle, *Contraception and abortion from the ancient world to the Renaissance*, Cambridge, Londra, 1992; idem, *Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West*, Cambridge, Londra, 1997.

⁵³ Scheidel, *Roman demography*, p. 40.

⁵⁴ E. Lo Cascio, *La dinamica della popolazione in Italia da Augusto al III secolo*, în *L'Italie d'Auguste à Dioclétien*, Roma, 1994, p. 108-109; Morley, *Metropolis and hinterland*, p. 43-46, 49-50.

⁵⁵ Scheidel, *Roman demography*, p. 46-48.

⁵⁶ Vezi *supra*, nota 1; E. Lo Cascio, *JRS* 84, 1994, p. 23-40.

⁵⁷ K. Hopkins, *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history*, Cambridge, 1978, p. 96-98; Morley, *Metropolis and hinterland*, p. 33-39; E. Lo Cascio, *La procedura de recensus della tarda repubblica al tardo antico e il calcolo della popolazione di Roma*, în *La Rome impériale. Demographie et logistique*, Roma, 1997, p. 23-26.

⁵⁸ Morley, *Metropolis and hinterland*, p. 50.

ceea ce reprezintă o rată destul de puternică pentru acea vreme. Pentru populația restului Italiei, Lo Cascio consideră că rata de creștere este mult mai lentă și o aproximează la 0,3 % pe an, adică mai puțin de jumătate din rata creșterii la Roma. În acest fel, după calculele sale, în 28 a. Chr. populația de cetățeni a Italiei non-metropolitane este de 6 365 000⁵⁹, cifră diferită nu numai de rezultatul lui Morley, ci și de cel al lui P. A. Brunt, care estimează la 7,5 milioane de locuitori populația întregii Italii⁶⁰. Dacă la numărul propus de Lo Cascio s-ar adăuga și sclavii, atunci populația Italiei în afară de Roma ar fi de 8-8,5 milioane locuitori⁶¹. În orice caz, raționamentul lui Lo Cascio, în principiu corect, pornește, așa cum am afirmat, tot de la niște ipoteze probabile; cu toate acestea, concluziile sale mi se par mult mai credibile decât cele ale lui Morley (partizan al estimării "joase" a populației). O altă problemă, importantă în stabilirea numărului populației Romei sau al peninsulei italiice, o reprezintă numărul sclavilor. Problema este doar amintită de Scheidel în lucrarea analizată⁶², dar dezbătută mai pe larg cu alte ocazii. Singura concluzie sigură la care a ajuns Scheidel este că *Lex Aelia Sentia* (4 p. Chr.) a avut efecte negative asupra fertilității libertelor, întrucât eliberările sub 30 ani erau oricum rare⁶³. În rest, estimările lui Scheidel cu privire la numărul sclavilor în Italia non-metropolitană ar apropia numărul populației italiice cu cel propus de P. A. Brunt⁶⁴.

O altă provincie căreia i-a fost acordată o atenție specială din punctul de vedere al mărimii populației a fost, desigur, Egiptul roman. Din păcate, și la acest nivel, nu numai informațiile prezentate rezumativ de Scheidel⁶⁵, dar și studiile lui D. Rathbone⁶⁶ sau B. W. Frier⁶⁷ sunt departe de a ne oferi un răspuns clar în această privință.

Către finalul studiului său, Scheidel insistă asupra altor două domenii care se află abia la început. Unul dintre acestea îl reprezintă ecologia unui teritoriu, o sinteză a datelor geografico-climatice, care pot influența procesele demografice. În acest sens cartea lui R. Sallares privitoare la lumea greacă este o încercare curajoasă de a reconstitui un mediu și implicațiile sale asupra demografiei unei regiuni⁶⁸. Pentru Italia, relația demografie-ecologie rămâne încă la stadiul de deziderat⁶⁹. De aceea, studiile de climatologie dețin un rol esențial în aprofundarea unei astfel de analize⁷⁰, dar coroborarea datelor puse la dispoziție de aceste studii cu informația istorică și geografică se găsesc doar la nivelul realizabilului.

Indispensabilă este și conexiunea demografie-economie. Dincolo de modelul malthusian, definirea rolului epidemiilor în influențarea economiei Imperiului roman rămâne

⁵⁹ Lo Cascio, *Recruitment and size*, p. 115-116.

⁶⁰ P. A. Brunt, *The Italian manpower (225 BC - AD 14)*, Oxford, 1971, p. 548-549.

⁶¹ Lo Cascio consideră ca, uneori, și raportul armata-populație poate fi un indicator destul de interesant pentru numărul întregii populații (*Recruitment and size*, p. 124). El subliniază ca indicele este, totuși foarte variabil, în funcție de epocă. În opinia mea, unele date oferite de surse cu privire la numărul populației nu mi se par credibile (bunaoara, Strabon).

⁶² Scheidel, *Roman demography*, p. 55.

⁶³ Idem, *Sources of slaves*, p. 167; vezi și L. F. Raditsa, *Augustus' legislation concerning marriage, procreation, love affairs and adulterers*, în *ANRW*, II, 13, 1980, p. 278-339.

⁶⁴ Scheidel, *Sources of slaves*, p. 162-166; despre datele scăzute ale fertilității libertelor, vezi idem, *Slave population*; idem, *Slavery and manumission*.

⁶⁵ Scheidel, *Roman demography*, p. 57-60.

⁶⁶ D. Rathbone, *PCPhS* 36, 1990, p. 103-142.

⁶⁷ B. W. Frier, *More is worse: some observations on the population of Roman empire*, în W. Scheidel (ed.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 139-159.

⁶⁸ R. Sallares, *The ecology of the ancient Greek world*, Londra, 1991; vezi și recenziile favorabile ale lui W. Scheidel, *Tyche* 11, 1996, p. 207-222.

⁶⁹ Scheidel, *Roman demography*, p. 77.

⁷⁰ Vezi demersul metodologic al lui K. Greene, *The archaeology of the Roman economy*, Londra, 1986, p. 81-86.

o problemă încă de discutat⁷¹. R. Duncan-Jones, bunăoară, a găsit importante disfuncționalități economice în timpul ciumei antoniniene⁷². Asupra implicațiilor acestui fenomen în Dacia, mă voi opri la momentul convenit. Scheidel crede că esențială ar putea fi determinarea precisă a interacțiunii dintre schimbul demografic și creșterea economică⁷³. Creșterea producției agricole este determinată de creșterea demografică? Duc pierderile de populație la o creștere a standardului de viață a supraviețuitorilor? Sunt problemele pe care și le pune și H. W. Pleket în capitolul despre economie din volumul consacrat istoriei economice și sociale romane coordonat de Fr. Vittinghoff⁷⁴. Dacă la prima întrebare, Pleket răspunde afirmativ, la cea de-a doua el consideră în mod justificat că analiza trebuie extrapolată pe regiuni și chiar micro-regiuni. De asemenea, Z. Safrai, în cartea sa dedicată economiei Palestinei romane, apreciază că, în acest caz concret, creșterea economică se datorează unei presiuni demografice⁷⁵. Același lucru îl constată și G. Tate pentru nordul Siriei⁷⁶. Într-un studiu recent, B. D. Shaw încearcă să stabilească o frecvență sezonală a perioadei de măritiş a femeii romane, punând-o în legătură și cu economia agrară⁷⁷. Conexiunile pe care le desemnează Shaw mi se par nerelevante, cel puțin la nivelul actual al informației de care dispunem.

Acestea sunt direcțiile actuale ale demografiei romane, expuse în studiul lui Scheidel. Unele repere bibliografice îmi aparțin ca o completare firească a prezentării autorului suscitată, fără însă ca valoarea textului să scadă.

Întrebări și cerințe

1. Enumerați principalele tendințe de abordare metodologică în demografia Antichității romane.
2. Care sunt obstacolele metodologice în realizarea unor tablouri demografice corecte privind Antichitatea romană?
3. Care este ponderea infanticidului în mortalitatea infantilă din Antichitatea greco-romană?
4. Ce înseamnă nupțialitate și fertilitate?
5. Descrieți controlul fertilității în Antichitatea greco-romană.

⁷¹ Scheidel, *Roman demography*, p. 73.

⁷² Duncan-Jones, *Antonine plague*.

⁷³ Scheidel, *Roman demography*, p. 73.

⁷⁴ H. W. Pleket, *Wirtschaft*, în Fr. Vittinghoff (ed.), *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 1990, p. 55-59.

⁷⁵ Z. Safrai, *The economy of Roman Palestine*, Londra-New York, 1994, p. 446-457.

⁷⁶ G. Tate, *Les campagnes de la Syrie du nord du IIe au VIIe siècle. Un exemple d'expansion démographique et économique à la fin de l'antiquité*, I, Paris, 1992.

⁷⁷ B. D. Shaw, *JRA* 10, 1997, p. 57-76.

II. DEMOGRAFIA DACIEI ROMANE. DIRECȚII DE CERCETARE VIITOARE

Din nefericire, în ceea ce privește demografia Daciei romane, referințele sunt atât de puține și de insignifiante, astfel încât nu le voi discuta decât în treacăt. Mai important mi se pare faptul ca explorările din această perspectivă să demareze într-un timp cât mai scurt. Consider însă important să schițez câteva coordonate asupra cărora să se concentreze cercetarea în viitor.

1. Speranța de viață

În primul rând, consider că tabelele demografice moderne sunt indispensabile și pentru studierea demografiei Daciei romane. Trebuie, de asemenea, spus de la început că singurele surse aflate la dispoziția cercetătorului pentru reconstituirea tabloului populației îl reprezintă izvoarele arheologice și epigrafice. Acest lucru nu este însă descurajant, având în vedere că în studiile de demografie antică se utilizează cu preponderență acest tip de izvoare. Cele aproximativ 500 inscripții funerare în care vârsta defuncțiilor este menționată formează un material care trebuie prelucrat, în mod evident, în funcție de sexe. Pentru Dacia, modelele occidentale ale tabelelor demografice moderne reprezintă soluția aplicabilă. Daciei nu i se poate aplica nici modelul sudic (ca în cazul Italiei, de exemplu)⁷⁸, nici modelul oriental (specific provinciilor de limbă greacă). Este adevărat, Dacia nu este situată, din punct de vedere geografic, în partea occidentală a Imperiului, dar putem afirma că se află la periferia acestei jumătăți vestice. Speranța de viață la naștere este un indicator destul de elocvent în ceea ce privește nivelul de viață a unei societăți. Desigur, se pune întrebarea: în momentul în care sursele sunt atât de parcimonioase cu informațiile, pot fi grăitoare datele obținute? În studiul său demografic asupra familiei imperiale și a elitei senatoriale, W. Scheidel arată că indiferent de metoda utilizată și de categoriile sociale analizate, speranța de viață este scăzută⁷⁹. Studiul meu privitor la demografia magistraților municipali din Dacia romană vine în sprijinul afirmațiilor lui Scheidel. Utilizând tabele demografice moderne, în pofida penuriei surselor, speranța de viață la naștere în cazul familiilor de magistrați municipali din Dacia romană depășește cu puțin 40 ani⁸⁰. Evident, pentru unele categorii sociale, cât și pentru alte provincii, informațiile nu pot fi atât de rafinate ca în cazul Egiptului roman⁸¹. De altfel, tabelele comparatiste ilustrează exact acest lucru. Dacă la naștere, speranța de viață este cu aproximativ 15 ani mai mare în "favoarea" magistraților din Dacia romană, rezultatul poate fi explicabil prin diferența de statut social și de reprezentativitate a eșantionului din Egipt (așa cum am mai arătat, o mare parte din materialul prelucrat de Bagnall și Frier provine dintr-o zonă cu o climă foarte "nesănătoasă")⁸². Dacă urmărim însă acești indici pentru vârste adulte, observăm că proporția se mărește în "favoarea" Egiptului (la 35 ani, în Egipt speranța de viață este dublă în raport cu speranța de viață a familiilor de magistrați municipali din Dacia, diferență care crește la 50, 60 ani și la vârstele senectuții)⁸³. Cum se pot explica aceste

⁷⁸ R. Duncan-Jones, *Structure and Scale in the Roman Empire*, Cambridge, 1990, p. 84-85; B. W. Frier, *JRA* 5, 1992, p. 289.

⁷⁹ Scheidel, *Emperors, aristocrats*.

⁸⁰ Mihailescu-Bîrliba, *Magistrats*.

⁸¹ Bagnall, Frier, *Roman Egypt*, p. 77, 100.

⁸² Vezi *supra*, nota 35.

⁸³ Mihailescu-Bîrliba, *Magistrats*, tabelul nr. 4.

discrepanțe? În primul rând, prin reprezentarea insuficientă, în opinia mea, a cohortelor de supraviețuitori din Dacia romană. În al doilea rând, datorită lipsei unor tabele demografice separate pentru Dacia, fapt care derivă iarăși din nereprezentativitatea eșantionului. Pentru familiile magistraților municipali din Dacia, am utilizat un singur model modern, Model West Males Level 4, datorită slabei reprezentări a femeilor în ancheta întreprinsă de mine.

Ajung aici la un punct important în urmarea unei viitoare direcții de cercetare demografică a Daciei. La numărul inscripțiilor funerare din Dacia, o aplicare a modelelor masculine și feminine moderne este perfect realizabilă. Este de urmărit, ca de altfel în cazul tuturor societăților antice, în afară de speranța de viață la naștere, același parametru la vârstele tinere (25-30 ani) și de maturitate (35-45 ani). În peisajul istoriografic privind Dacia romană, doar în monografia lui M. Bărbulescu referitoare la Potaissa întâlnim o preocupare mai consistentă asupra demografiei cetății⁸⁴. Bărbulescu confundă însă durata medie de viață (numită de el mai laconic "media de viață") cu speranța de viață, și atunci când menționează studiul A. Paki despre populația Sarmizegetusei⁸⁵, deși în propria sa investigație cei doi parametri au valori diferite. Cele două noțiuni apar totuși destul de confuz în aceasta lucrare. Ilustrăm doar cu un citat: "Pare, prin urmare, mai aproape de realitate aprecierea mediei de viață numai pentru cei care au reușit să scape de bolile copilăriei (n. n. - deși cu câteva rânduri mai sus autorul afirmă că mortalitatea infantilă este destul de ridicată). Excluzând defecțiunile până la 15 ani (n. n. - de ce ?), ajungem la o speranță de viață de 44,17 ani pentru bărbați și 45,55 ani pentru femei"⁸⁶. M. Bărbulescu nu ne spune însă pe baza căror calcule a ajuns la aceste date. În ceea ce privește articolul A. Paki, deși titlul face referire în mod clar la populația Sarmizegetusei, o analiză clară a parametrilor de viață, în afară de aspectul menționat anterior, lipsește⁸⁷.

O altă problemă de ordin metodologic, care nu poate fi eludată în cadrul acestui demers istoriografic, este și observarea parametrilor pe categorii sociale. Studiul meu, despre care am vorbit mai sus, reflectă situația magistraților municipali și a familiilor acestora. O analiză amănunțită a altor elemente aparținând elitelor sociale (însărcinații cu cultul imperial sau libertii imperiali), a unor categorii defavorizate juridic (sclavii și libertii privați) sau material (*peregrini*, alte categorii de oameni liberi), studiul anumitor categorii intermediare (negustorii și, mai ales, militarii și veteranii) pot oferi rezultate interesante. Trebuie avut în vedere faptul că multe dintre aceste elemente (sclavii și libertii imperiali, negustorii, militarii) reprezintă segmente de populație nestabilă. Speranța de viață a soldaților menționați în Dacia este, de fapt, speranța de viață a unor oameni care și-au schimbat "domiciliul" în funcție de deplasarea unității de care aparțineau. Veteranii ar putea constitui un caz mai interesant, dacă luăm în considerare factorul cronologic: veteranii războaielor dacice (până la jumătatea secolului al II-lea) formează, în majoritate, și elita municipală, prezentând, astfel, premisa unui segment de populație stabilă.

În concluzie, calcularea speranței de viață este una din direcțiile de cercetare care ar trebui deschise imediat.

2.2 Mortalitatea

Se ajunge, astfel, la un capitol care oferă o multitudine de posibilități de interpretare, dar care pentru istoriografia Daciei romane constituie unul din "punctele albe".

⁸⁴ M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 56-60.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 60.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ A. Paki, *SCIVA*, 41, 1990, p. 159.

Două sunt categoriile de surse care merită din plin a fi investigate: inscripțiile funerare și necropolele. Deocamdată, cifrele oferite de prima categorie de izvoare sunt cele mai sigure. Studiarea mortalității pe categorii de vârstă ne furnizează structura de vârstă a populației. Acest tip de informație trebuie, și în acest caz, privit cu circumspecția necesară. Și am să exemplific cu structura de vârstă pe care am obținut-o în studiul meu privind familiile de magistrați municipali din Dacia. Categoriile de la 0 la 10 ani sunt subreprezentate, după cum categoriile de vârstă mai înaintată (65-70 ani) cunosc o suprareprezentare. Aceste inadvertențe își au originea în lipsa de omogenitate a eșantionului studiat și a numărului relativ mic de inscripții⁸⁸. Nu înseamnă că întreg materialul din Dacia suferă de această lipsă de reprezentativitate, dar în orice caz, oricât de bogat ar fi, materialul epigrafic nu semnifică decât o mică porție dintr-un tablou informativ mult mai mare, pe care nu îl cunoaștem aproape deloc. Revenind la provincia analizată: spre deosebire de observațiile lui Hopkins, potrivit cărora femeile sunt mult mai des menționate în inscripții decât bărbații⁸⁹, pentru studiul elitelor municipale în Dacia, spre exemplu, lucrurile stau invers. Pe de o parte, L. Henry a demonstrat că nu se poate vorbi despre o supramortalitate feminină în Antichitatea romană⁹⁰. Pe de altă parte, sunt convins că eșantionul studiat de mine nu este exemplul cel mai elocvent în acest sens. Supra- și subreprezentările care au apărut în studiul meu, datorate cauzelor prezentate mai sus, pot apărea și în analiza mortalității pe ansamblul provinciei. Nu este vorba numai de o subreprezentare feminină. O altă cauză care afectează rezultatele generale și parțiale o constituie necunoașterea vârstelor. Rotunjirea vârstelor de deces este un fenomen relativ comun în Antichitatea romană. A. Mócsy oferă o primă explicație, simplă și plauzibilă: cetățenii romani nu posedau un certificat pe baza căruia să-și calculeze vârsta. Exista posibilitatea unei *probatio aetatis* la *tabularium*, dar nici în acest caz nu trebuie excluse greșelile⁹¹. Pe de altă parte, nu orice vârstă a cărei cifră finală este 0 sau 5 trebuie privită ca rotunjire, mai ales pentru vârstele tinere (tabelele lui Mócsy ne confirmă acest lucru)⁹². R. Duncan-Jones merge mai departe cu explicarea cauzelor acestor rotunjiri, punând această ignoranță pe seama analfabetismului epocii⁹³, opinie susținută și de A. E. Hanson⁹⁴. Pentru Egiptul roman, Scheidel observă o preferință a cifrei terminale 6, motivația fiind anumite superstiții legate de această cifră⁹⁵. Sunt greu de crezut, de asemenea, unele vârste foarte mari din Africa romană. R. Étienne crede că acest lucru se datorează vigurozității superioare a nord-africanilor⁹⁶. Este explicația cea mai comodă, dar gradul ridicat de ignorare a unor astfel de vârste nu poate fi exclus⁹⁷. În ceea ce privește rotunjirea vârstelor la populația de origine servilă, am remarcat într-un studiu ce urmează să apară în *AMN* că nu numai vârstele sclavilor și libertilor, ci și vârstele stăpânilor și, respectiv patronilor, apar rotunjite. Necunoașterea este reciprocă; se observă, totodată, că rotunjirile se întâlnesc la vârste adulte, în vreme ce în cazul copiilor sau adolescenților precizia este mult mai mare. Cauzele acestei ignoranțe: neînregistrarea nașterii sclavilor, pe de o parte, parțiala lipsă de "grijă" a sclavilor

⁸⁸ Referințele la acest studiu vor fi mai departe menționate doar în text.

⁸⁹ Vezi *supra*, nota 17.

⁹⁰ Vezi *supra*, nota 18.

⁹¹ A. Mócsy, *Unkenntnis*, p. 415.

⁹² *Ibidem*, p. 393.

⁹³ R. Duncan-Jones, *Chiron* 7, 1977, p. 333-353; idem, *ZPE* 33, 1979, p. 169-177.

⁹⁴ A. E. Hanson, *Ancient illiteracy, in Literacy in the Roman world*, Ann Arbor, 1991, p. 184-185.

⁹⁵ Scheidel, *Sex, age and death*, p. 90-91.

⁹⁶ R. Étienne, *Demographie et épigraphie* (vezi *supra*, nota 12), p. 422.

⁹⁷ Vezi și obiectiile lui W. Suder, *A study of the age and sex structure in the western provinces of the Roman empire*, Wrocław, 1990, p. 10; idem, *La mort des vieillards*, în F. Hinard (ed.), *La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris-Sorbonne, 7-9 octobre 1993)*, Paris, 1995, p. 32.

și libertților față de vârsta stăpânilor și patronilor, pe de altă parte⁹⁸. Dimpotrivă, în cazul familiilor de magistrați municipali, cifrele terminate în 0 sau 5 indicând vârstele defuncțiilor nu mai apar atât de frecvent. Această problemă a rotunjirii vârstelor trebuie urmărită, în Dacia romană, în ansamblul ei, apoi în cadrul fiecărei categorii sociale și pe sexe. Nu cunosc încă posibilele concluzii, dar o analiză în detaliu a chestiunii merită încercată.

O altă categorie de surse, mult mai puțin exploatată, o constituie necropolele, cele de înhumație jucând rolul primordial. În urma valorificării la maximum a datelor, câștigul metodologic ar putea fi enorm, întrucât prelucrarea lor oferă imaginea de ansamblu a unui segment reprezentând grosul populației, oameni care nu se îngropau cu inscripții. Mai mult decât atât, analizele, cel puțin parțiale, ale scheletelor din necropole pun în evidență unul dintre cele mai discutate aspecte ale mortalității: mortalitatea infantilă. K. K. Ery a observat, încă de la sfârșitul anilor 1960, că pentru spațiul balcano-danubian, frecvența grupelor de vârstă reflectată în inscripții este asemănătoare în provinciile aferente acestui spațiu: doar în Dalmatia, remarcă autorul menționat, mortalitatea la vârste mici este mai mare decât în Dacia, Moesia și Pannonia⁹⁹. Cu alte cuvinte, potrivit inscripțiilor, mortalitatea infantilă apare destul de redusă. Cu toate acestea, analizele scheletelor din câteva cimitire din Pannonia¹⁰⁰ au oferit rezultate comparabile cu "tabelul demografic al lui Ulpian" (o listă pentru calcularea taxelor de rentă, pe baza căruia B. W. Frier a putut distinge niveluri ale speranței de viață adulte¹⁰¹). În orice caz, Frier se arată, așa cum am mai afirmat, optimist în legătură cu exploatarea datelor rezultate din analiza scheletelor, optimism parțial împărtășit de Parkin¹⁰² și neîmpărtășit de Scheidel¹⁰³. Personal, consider că pentru Dacia romană, investigarea din această perspectivă poate completa în mod fericit penuria de informații epigrafice. Necropolele de epocă romană din Dacia Inferior au fost publicate cu seriozitate de M. Babeș și Gh. Popilian. În necropola romană de la Romula, M. Babeș a identificat 27 copii și 30 adulți¹⁰⁴ (este vorba despre morminte de înhumație). La Locusteni (cimitir atribuit autohtonilor), situația este diferită: mormintele de înhumație conțin, cu o singură excepție, schelete de copii (25,87% din total)¹⁰⁵. Am mai avut prilejul să remarc câteva imprecizii ale autorului¹⁰⁶, care nu au darul de a afecta valoarea lucrării. Cele 25% reprezintă o proporție importantă, care creează o altă imagine despre mortalitatea infantilă. Și anume, este vorba despre o mortalitate infantilă ridicată. Din nefericire, arheologii nu au și studii de specialitate în antropologie, iar colaborarea cu antropologii s-a dovedit, cel puțin din acest punct de vedere al rezultatelor, deficitară. Atât M. Babeș, cât și Gh. Popilian menționau în lucrările lor că materialul antropologic este în prelucrare, iar rezultatele nu vor întârzia să apară. Nu au apărut nici până astăzi. În Transilvania, situația este și mai tristă: din ceea ce există publicat în acest domeniu, nu se poate deduce nici măcar o colaborare a arheologilor cu antropologii. Nici M. Macrea și D. Protase la Alba Iulia¹⁰⁷, nici D. Protase la Obreja și Soporul de Câmpie nu pomenesc despre o colaborare cu antropologii și nu iau în considerare aspectul demografic

⁹⁸ L. Mihailescu-Bîrliba, AMN 38, 2001, sub tipar.

⁹⁹ K. K. Ery, Alba Regia 10, 1969, p. 55.

¹⁰⁰ Frier, *Pannonian evidence*.

¹⁰¹ Idem, *Ulpian's evidence*.

¹⁰² Parkin, *Roman demography*, p. 42.

¹⁰³ Scheidel, *Roman demography*, p.25.

¹⁰⁴ M. Babeș, Dacia N. S. 14, 1970, p. 172-173.

¹⁰⁵ Gh. Popilian, *Necropola daco-romana de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 58.

¹⁰⁶ Spre exemplu, Popilian nu furnizează nici o informație despre mormintele nr. 31 și 48 (*loc. cit.*, p. 18, 20), în vreme ce scheletul de la nr. 86 este cel al unui adolescent (*loc. cit.*, p. 25).

¹⁰⁷ M. Macrea, D. Protase, *Materiale* 5, 1959, p. 425-432.

al analizei necropolelor¹⁰⁸. Nu mi-am propus să fac un rechizitoriu al cercetătorilor amintiți, căutând cauzele acestor nerealizări. Întârzierea unor prelucrări de materiale și, implicit, întârzierea unor publicații este o meteahnă a științei istorice românești postbelice care nu depinde, cred, doar de aspectele financiare ale problemelor.

Mă întorc însă la mortalitatea infantilă. Am promis că revin la chestiunea abandonurilor și infanticidelor. I. Biezunska-Malowist¹⁰⁹, D. Engels¹¹⁰, J. E. Boswell¹¹¹ și W. V. Harris¹¹² (pentru a enumera doar câteva nume reprezentative) au susținut posibilitatea practicării pe o scară largă a acestor abandonuri. Sursele literare, spun autorii menționați, sunt încă parcimonioase cu informațiile de acest gen; ei au convingerea că abandonurile erau mult mai frecvente, având în vedere numărul mare de copronime și de *alumni*. În ceea ce privește termenul de *alumnus*, nu este cazul să insist aici asupra lui, dar este greu de definit. Termenul de "copil adoptat", pus în legătură cu statutul lor de abandonați, nu este de natură să ne mulțumească¹¹³. Statutul lor juridic este, de asemenea, neclar. P. R. C. Weaver și P. I. Wilkins au publicat o inscripție în care alături de tatăl "adoptiv", apare și tatăl natural al unei *alumna*¹¹⁴. Nici copronimele nu sunt relevante în a oferi o imagine a numărului de abandonuri: în opinia mea, aceste nume sunt totuși rare în onomastica romană și nu atât de frecvente precum consideră autorii citați mai sus¹¹⁵. Două sunt, așadar, motivele principale care mă determină să refuz teoriile care susțin infanticide masive: 1) nu dispunem de informații suficiente privind comportamentul categoriilor sociale inferioare în această privință; 2) sursele vizate sunt totuși rare: oare ele nu erau relatate ca fenomene excepționale?

În Dacia astfel de practici nu sunt menționate. Nici informațiile referitoare la *alumni* nu sunt concludente. Însă problema mortalității infantile trebuie abordată într-o manieră de cercetare exhaustivă. Studiul meu referitor la familiile magistraților municipali a arătat o cifră redusă a mortalității infantile, dar tocmai de aceea cercetarea trebuie împinsă și în alte direcții.

O altă problemă care urmează a fi dezbătută o constituie cauzele mortalității. Evident, aceste cauze sunt menționate doar în puține izvoare epigrafice. În Dacia, există două surse care înregistrează morți violente: L. Iulius Bassus, *decurio* la Drobeta¹¹⁶, și P. Ael. Ariortus, *quattuorvir annualis* la Dierna¹¹⁷. Majoritatea deceselor înregistrate se datorează probabil unor boli. Iată încă un motiv pentru care investigarea scheletelor din necropolele romane să se

¹⁰⁸ D. Protase, AMN 8, 1971, p. 147-156; idem, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 86-90, 92-94, 96-98; idem, *Un cimitir dacic de epoca romană la Soporul de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976, p. 17-42.

¹⁰⁹ I. Biezunska-Malowist, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2, 1971, p. 129-133.

¹¹⁰ D. Engels, CPh 75, 1980, p. 112-120.

¹¹¹ J. E. Boswell, AHR 89, 1984, p. 10-33.

¹¹² W. V. Harris, CQ 32, 1982, p. 114-116; idem, JRS 84, 1994, p. 1-22.

¹¹³ Câteva titluri privind bibliografia destul de bogată despre *alumni* și despre abandonarea copiilor. Acest abandon s-a considerat adesea a fi o sursă a sclavajului (care nu trebuie supraestimată, așa cum o face I. Biezunska-Malowist, *op. cit.*, sau W. V. Harris, JRS 89, 1999, p. 62-75): S. G. Harrod, *Latin terms of endearment and family relationships*, dis. Princeton, 1909, p. 85; B. Rawson, *Children in the Roman familia*, în B. Rawson (ed.), *The family in ancient Rome. New perspectives*, Londra-Sydney, 1986, p. 170-200; H. S. Nielsen, *Classica et Mediaevalia* 38, 1987, p. 142; R. Motomura, *The practice of exposing infants and its effects on the development of alvery in the ancient world*, în T. Yuge, M. Doi (eds.), *Forms of control and subordination in Antiquity*, Leiden, 1988, p. 411-413; W. Scheidel, *Sources of slaves, contra* J. Ramin, P. Veyne, *Historia* 30, 1981, p. 475; J. Bellemore, B. Rawson, ZPE 93, 1990, p. 1-19.

¹¹⁴ P. R. C. Weaver, P. I. Wilkins, ZPE 99, 1993, p. 241-244.

¹¹⁵ Vezi și opinia S. B. Pomeroy, *Copronyms and exposure of Infants in Egypt*, în R. S. Bagnall, W. V. Harris (eds.), *Studies in Roman law in memory of A. Arthur Schiller*, Leiden, 1986, p. 148-157; despre atitudinea generală a anticilor față de moartea copiilor (atitudine în general afectuoasă), M. Golden, G&R 35, 1988, p. 152-163. Rezervată ni se pare și atitudinea lui A. M. E. Haentjens, AC, 69, 2000, p. 261-264.

¹¹⁶ IDR III/1, 71.

¹¹⁷ IDR III/1, 118.

efectueze cu seriozitate. Din altă perspectivă, atingem acum o altă direcție de cercetare, care se află totuși la început: ecologia¹¹⁸. Studii asupra mediului și a influenței acestuia asupra biologiei umane sunt foarte puține, deocamdată, în istoriografia română. Pentru Dobrogea romană, recente note ale lui G. Caraivan prezintă o utilitate mai ales din unghiul de abordare a geografiei istorice¹¹⁹, dar datele pot fi prelucrate și în vederea explorării "dimensiunii biologice a istoriei", după cum o denumește W. Scheidel¹²⁰. Pentru Dacia preromană, studiul V. Crișan privitor la populația estului Transilvaniei în secolele II a. Chr. - I p. Chr. nu face decât o scurtă și nerelevantă trecere în revistă a mediului geografic actual¹²¹. De asemenea, consultarea unor lucrări privind bolile existente în epoca romană și utilizarea informațiilor se impune și pentru demografia Daciei romane. Despre maladiile existente în antichitatea clasică greco-romană este suficient să amintim studiile lui J. F. Gilliam¹²², J. Scarborough¹²³, A. Scobie¹²⁴, H. O. Lancaster¹²⁵, W. Scheidel¹²⁶, R. Duncan-Jones¹²⁷, pentru a constata că, într-adevăr, deși cercetarea a progresat metodologic, mai este încă mult de lucru în acest domeniu. În România, investigația începe, practic, de la zero.

2.3 Nupțialitatea, fertilitatea, controlul fertilității

În ceea ce privește vârsta primei căsătorii la femei, pentru Dacia informațiile surselor lipsesc aproape în totalitate. Un singur text menționează clar acest lucru: Sossia Sabina, partenera sclavului imperial Fuscinus, moare la 26 ani, după ce a conviețuit cu "soțul" ei vreme de 11 ani și 10 luni *sine ulla querella*¹²⁸. Observăm însă că nu este obligatoriu faptul ca sclavul imperial să fi petrecut toți cei aproape 12 ani de "căsătorie" în Dacia. În orice caz, inscripția confirmă vârsta tânără a fetelor la prima căsătorie.

Revin acum la lucrările cu privire la nupțialitate, despre care nu am făcut referire atunci când am analizat studiul lui Scheidel. Articolul lui Hopkins din 1965 a nuanțat opiniile celor care scriseră înaintea lui pe această temă (care plasau vârsta primului măritiș al fetelor din Roma fie înainte de pubertate¹²⁹, fie destul de târziu, după 18 ani¹³⁰). Hopkins propune o vârstă medie de 17-18 ani la prima căsătorie¹³¹, cifre acceptate de S. Treggiari¹³², T. G. Parkin¹³³ și de B. W. Frier¹³⁴. Trebuie spus că partizanii vârstelor "joase" au drept principal argument al teoriilor lor sursele juridice, care stabilesc vârste fragede pentru căsătorie (12 ani la fete, conform *Codex Justiniani*¹³⁵ și *Digestei*¹³⁶). Pe de altă parte, mărturiile referitoare la

¹¹⁸ Vezi nota 69.

¹¹⁹ G. Caraivan, *Pontica* 30, 1997, p. 287-290; idem, *Pontica* 31, 1998, p. 7-14; pentru localizarea portului Histriei în epoca romana, vezi O. Höckmann, G. J. Peschel, A. Woehl, *Dacia N. S.* 40-42, 1996-1998, p. 55-102.

¹²⁰ W. Scheidel, *Tyche* 11, 1996, p. 207-222.

¹²¹ V. Crișan, *AMN* 26-30, 1989-1993, p. 79-89.

¹²² J. F. Gilliam, *AJPh*, 82, 1961, p. 225-251.

¹²³ J. Scarborough, *Journal of the History of Medicine* 39, 1984, p. 469-475.

¹²⁴ A. Scobie, *Klio* 68, 1986, p. 399-433.

¹²⁵ H. O. Lancaster, *Expectations of life. A study in the demography, statistics and history of world mortality*, New York, 1990, p. 4-7.

¹²⁶ W. Scheidel, *AncSoc* 25, 1994, p. 157-175.

¹²⁷ Duncan-Jones, *Antonine plague*.

¹²⁸ *IDR* III/3, 364.

¹²⁹ M. Durry, *RIDA* 2, 1955, p. 263-273; idem, *Anthropos* 50, 1955, p. 432-434; idem, *RIDA* 3, 1956, p. 227-243.

¹³⁰ A. G. Harkness, *TAPA* 27, 1896, p. 35-72.

¹³¹ K. Hopkins, *Population Studies* 18, 1965, p. 319.

¹³² S. Treggiari, *Roman marriage. Iusti coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*, Oxford, 1993, p. 400.

¹³³ Parkin, *Roman demography*, p. 31.

¹³⁴ B. W. Frier, *Demography*, în *CAH*², p. 798.

¹³⁵ *Codex Justiniani*, 5, 4, 24.

aceste căsătorii precoce sunt puține și este de presupus că mariajele s-au realizat mai cu seamă în rândul categoriilor sociale superioare (amintim doar logodna timpurie a Octaviei, fiica lui Claudius, cu L. Iunius Silanus¹³⁷). Mai greu încă de stabilit este vârsta primei căsătorii a băieților, mai ales că datele sunt și mai imprevizibile decât în cazul fetelor. În orice caz, s-a admis că această vârstă este mai ridicată, în medie de 25 ani. Comparația cu societățile renesanțiste și modernă oferă destulă similitudini. Studiind un *catasto* florentin din 1427, D. Herlihy și Chr. Klapisch-Zuber stabilesc că vârsta medie a primului măritiș al fetelor este de 17,6 ani; această medie crește surprinzător de mult până în 1480, ajungând la 20,8 ani¹³⁸. Pe de altă parte, este adevărat, așa cum subliniază și M. Livi-Bacci, că nupțialitatea precoce din secolul XIV și din prima jumătate a secolului al XV-lea reprezintă una din reacțiile la pierderile provocate de Marea Ciumă¹³⁹. Pentru Franța secolului al XVIII-lea, vârsta primei căsătorii la femei era cuprinsă între 18,5-20 ani, dar în unele sate depășea cu mult media (chiar 25,5 la Crulai)¹⁴⁰. Prin comparație, cifrele propuse de Hopkins și acceptate de Parkin și Frier ni se par plauzibile, chiar dacă nu există o argumentație și în acest sens.

Ce este de făcut, din această perspectivă, în cazul Daciei? Este clar, sărăcia izvoarelor nu ne poate duce la nici o concluzie. În această situație, încadrarea Daciei într-un context danubiano-balcanic (împreună cu Dalmatia, Pannonia și Moesia) mi se pare calea cea mai potrivită. Mai multe surse regionale sunt capabile să furnizeze o imagine, măcar aproximativă, a unui aspect demografic important.

În ceea ce privește fertilitatea în Dacia, problema este deocamdată imposibil de rezolvată. Din inscripții nu se poate afla diferența de vârstă dintr-o mamă și copil, fiind precizate doar vârstele fiecăruia, evident fără ca părinții și copiii să fi decedat în același timp. Putem afla câți copii a avut o femeie, dar în inscripțiile din Dacia nu cunoaștem, deocamdată, familii cu mulți copii. Familiile de notabili din această provincie nu sunt familii numeroase. Dar populația care ridică inscripții reprezintă un mic procent din întreaga populație a Daciei. Nu putem conchide, făcând apel doar la inscripții, că fertilitatea era redusă. Anchetele preliminare ale necropolelor, în care un mare număr de defuncți este format din copii, infirmă acest lucru. Înclin să cred că fertilitatea în Dacia era destul de ridicată, dar în același timp mortalitatea și, mai ales mortalitatea infantilă, făceau mai puțin vizibil un spor de populație. Și în acest caz, tratarea problemei mi se pare potrivită într-un context danubiano-balcanic, sau măcar într-o perspectivă comparativă cu provinciile aparținând acestui spațiu. W. Scheidel a atras atenția și asupra importanței fertilității sclavilor¹⁴¹, dar problema are relevanță în special pentru demografia Italiei romane¹⁴², unde documentația este mai bogată. Din nefericire, pentru Dacia și pentru întreg spațiul danubiano-balcanic, sursele privitoare la sclavi sunt mult mai puțin numeroase.

Am promis că voi reveni la discuția privind controlul fertilității. În ultimul deceniu, au apărut două cărți ale lui J. M. Riddle despre controlul fertilității din antichitate până în epoca modernă¹⁴³. Riddle este de părere că, în antichitate, informațiile despre contracepție se transmiteau oral, ca o rețetă pentru bucătărie, iar lumea romană folosea frecvent practicile

¹³⁶ *Dig.* 23, 1, 29.

¹³⁷ Tacitus, *Ann.*, 12, 3.

¹³⁸ D. Herlihy, Chr. Klapisch-Zuber, *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentin de 1427*, Paris, 1978, p. 394-400.

¹³⁹ M. Livi-Bacci, *La population dans l'histoire de l'Europe*, tr. J.-P. Bardos, Paris, 1999, p. 169.

¹⁴⁰ L. Henry, *The population of France in the eighteenth century*, în D. V. Glass, D. E. C. Eversley (eds.), *Population in history. Essays in historical demography*, Londra, 1965, p. 434-456.

¹⁴¹ Scheidel, *Sources of slaves*; idem, *Slavery and manumission*; idem, *Roman demography*, p. 36; *contra*, W. V. Harris, *JRS* 89, 1999, p. 62-75.

¹⁴² Scheidel, *Slave population*.

¹⁴³ Vezi *supra*, nota 52.

contraceptive și avortul¹⁴⁴. Faptul că lumii romane nu îi erau străine rețetele contraceptive și abortive ne este dovedit în primul rând de *Gynaecologia* lui Soranus¹⁴⁵. Dar textele nu pot indica, în opinia mea, măsura utilizării acestora. De aceea, considerațiile lui J. Riddle, la fel ca și cele ale lui K. Hopkins cu 30 ani mai devreme¹⁴⁶, nu se pot număra decât în rândul speculațiilor. Ceva mai moderați se arată E. Eyben¹⁴⁷ și P. Salmon¹⁴⁸, care rămân prudenți în ceea ce privește cuantificarea acestui fenomen, dar exagerează numărul abandonurilor de copii și al infanticidelor. Împotriva lui Riddle au scris B. W. Frier și W. Scheidel, care au arătat, în primul rând, că trebuie să fie îndeplinite câteva condiții ca limitarea familiei și a fertilității să aibă loc (dorința părinților, posibilitatea procurării mijloacelor de a limita fertilitatea¹⁴⁹), iar în al doilea rând, puținele surse din epoca romană pretabile unor analize demografice atestă existența unei fertilități naturale¹⁵⁰. Scheidel îi reproșează lui Riddle caustic, dar justificat, lipsă de profesionalism în abordarea problemelor demografice: "he treats his audience to an indigestible cocktails of errors and fantasies that turns demographic section of his work into an embarrassing travesty of scholarship"¹⁵¹. Sigur, Riddle este exemplul cel mai "complet" al unei astfel de viziuni, nu însă și singurul, după cum am văzut¹⁵². Pentru Dacia romană, partizanii lui Riddle, analizând doar inscripțiile, ar putea exclama: "Iată! la atâtea familii puțin numeroase, este imposibil să nu fi existat un control al fertilității". Reamintesc faptul că inscripțiile nu sunt în măsură să reflecte astfel de fenomene. Deocamdată acceptăm pentru Dacia, ca și pentru restul Antichității romane, existența "fertilității naturale", cum a denumit-o L. Henry, și anume un comportament de cuplu neinfluențat de numărul de copii concepuți¹⁵³. Matematic vorbind, așa cum au arătat A. J. Coale și T. J. Trussel, este vorba mai degrabă de o "sterilitate naturală"¹⁵⁴. Indiferent de termenul folosit, comportamentul este același. În cazul familiilor sărace (cele mai numeroase, de altfel) se poate specula din nou cu nonșalanță: ele ar fi avut un interes mai mare să limiteze nașterile, dar cunoșteau oare metodele "naturiste" de contracepție și avort, transmise, după Riddle, precum rețetele de bucătărie? Personal, mă îndoiesc. Din nou, această problemă merită o analiză comparativă nu numai cu provinciile din spațiul Dunării mijlocii și de jos, dar și cu alte regiuni occidentale ale Imperiului. Consultarea unor lucrări de sociologie privind comportamentul actual al diferitelor categorii sociale poate releva comparații interesante.

2.4 Migrația

Așa cum am mai afirmat, migrația este o parte a demografiei Antichității al cărei studiu se află abia la început. L. Wierschowski, analizând inscripțiile funerare din Gallia, constată o mobilitate ridicată în rândul categoriilor sociale superioare¹⁵⁵. Evidența epigrafică

¹⁴⁴ J. M. Riddle, *Contraception...* (vezi nota 52), p. 87; idem, *Eve's herbs...* (vezi nota 52), p. 66-83.

¹⁴⁵ Soranus, *Gynaecologia*, 3.

¹⁴⁶ K. Hopkins, *CSSH* 8, 1965, p. 124-151.

¹⁴⁷ E. Eyben, *AncSoc* 11-12, 1980-1981, p. 5-82.

¹⁴⁸ P. Salmon, *La limitation des naissances dans l'Empire romain*, în Bellancourt-Valdherr, Corvisier (eds.), p. 97-106.

¹⁴⁹ B. W. Frier, *Natural fertility*, p. 327.

¹⁵⁰ Scheidel, *Roman demography*, p. 39, 42-43; vezi și critica lui H. King la adresa lui Riddle, *Hippocrates' women. Reading the female body in ancient Greece*, Londra, 1998, p. 132-156.

¹⁵¹ Scheidel, *Roman demography*, p. 39.

¹⁵² Vezi nota 142, dar și L. Wierschowski, *Klio* 76, 1994, p. 356; idem, *Laverna* 7, 1996, p. 42-66.

¹⁵³ L. Henry, *Eugenics Quarterly* 18, 1961, p. 81-91.

¹⁵⁴ A. J. Coale, T. J. Trussel, *Population Index* 40, 1974, p. 185-211.

¹⁵⁵ L. Wierschowski, *Die regionale Mobilität in Gallien nach den Inschriften des 1. bis 3. Jahrhunderts n. Chr. Quantitative Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgechichte des römischen Reiches*, Stuttgart, 1995, p. 271.

nu este întotdeauna indicatorul cel mai potrivit. Scheidel sugerează chiar o analiză ADN a scheletelor antice pentru a le putea stabili configurația genetică și chiar originea¹⁵⁶.

Pentru Dacia romană, singura cale o reprezintă, deocamdată, tot analiza epigrafică. În acest sens, inițiativa lui C. C. Petolescu de a edita inscripțiile referitoare la Dacia găsite în afara teritoriului acestei provincii mi se pare lăudabilă¹⁵⁷. Evident, și observarea atentă a inscripțiilor din interiorul hotarelor Daciei este absolut necesară. Categoriile cel mai bine reprezentate din perspectiva mobilității sunt, în afara militarilor, ordinele superioare ale societății romane (personajele de rang senatorial și ecevestru) și oficialii administrației romane. În cadrul acestui demers trebuie să se renunțe la considerarea criteriului onomastic drept indicator de etnicitate (cu excepția cazurilor foarte clare, desigur)¹⁵⁸.

O altă manieră interesantă de abordare mi se pare și evaluarea cronologică a migrației, acolo unde observația este posibilă. În acest sens, stabilirea unei cronologii a colonizării minelor de aur din Dacia cu illyri mi se pare deosebit de importantă. În joc intră, în mod cert, toate criteriile de datare, cu mențiunea că aceste criterii trebuie reconsiderate și din perspectiva monumentului în sine, nu numai a textului inscripției.

2.5. Dimensiunea populației

Acest parametru demografic este singurul care a mai preocupat, din când în când, pe istoricii Daciei preromane, romane și ai Dobrogei romane. Nu am să mă refer de la început la populația Daciei sau a unor orașe importante. Am să-mi exprim totuși punctul de vedere despre maniera în care trebuie tratată această problemă, pornind de la câteva exemple, din spațiul dacic și din spațiile învecinate.

Pentru estul Transilvaniei în sec. II a. Chr. -I p. Chr., V. Crișan studiază populația regiunii sub trei aspecte: 1) dacă se face un calcul pe baza densității zonei, pornind de la cifrele propuse de Beloch, populația ar fi de 30 000 locuitori; 2) pe baza așezărilor studiate, populația s-ar ridica la 20 000 locuitori; 3) pe baza analizei fortificațiilor, aceasta ar avea un număr de 24 800 locuitori¹⁵⁹. Rezultatele sunt discutabile: *primo*, cifra propusă de Beloch pentru această perioadă (5 locuitori/km² ar fi densitatea Daciei, aflată încă în Barbaricum, peste media din toată Europa romană și barbară luate la un loc) nu se poate susține, atâta vreme cât estimarea acestei populații (mai ales a celei din Barbaricum) este foarte relativă. *Secundo*, însăși autoarea menționează că, în perioada studiată, pădurile ocupau o suprafață de 60-70% din suprafața Daciei: mai mult, în ziua de astăzi terenul utilizat pentru agricultură ar fi de 40000 ha, adică mai puțin de o treime din suprafața zonei¹⁶⁰. Dacă acceptăm o locuire efectivă a doar 4 000 km², (pentru că, în zonele nelocuite, densitatea era cu adevărat neglijabilă) și am aplica densitatea propusă de Beloch, populația regiunii ar fi de 20 000 locuitori. Cum însă V. Crișan acceptă și o densitate de 2 locuitori/km², cifra minimă calculată ar fi de 8 000 locuitori. Între cele două extreme (8 000 și 20000), e foarte probabil ca populația să se fi situat în jurul cifrei de 13-14 000 locuitori.

¹⁵⁶ Scheidel, *Roman demography*, p. 48.

¹⁵⁷ C. C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I, Bucuresti, 1996: II, Bucuresti, 2000.

¹⁵⁸ Principiu de care au tinut cont I. Piso, *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und Apulum*, în W. Eck (ed.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Methodik und Erkenntnismöglichkeiten des kaiserzeitlichen Prosopographie. Kolloquium Köln 1991*, Köln-Viena-Weimar, 1993, p. 320, L. Ruscu, AMN 34, 1998, p. 147-148, E. György, AMN 35, 1999, p. 116.

¹⁵⁹ V. Crisan, AMN 26-30, 1989-1993, p. 88.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 80, 82.

De asemenea, încrederea în sursele antice, mai ales cele literare, trebuie limitată. Informațiile lui Strabon despre armata din vremea lui Burebista¹⁶¹, și de aici toate calculele demografice pornind de la această cifră, nu pot fi privite decât cu circumspecție.

Aproximarea numărului unei populații în funcție de numărul de inscripții stă și ea sub semnul aleatorului. G. Alföldy afirmă că, dacă în Dalmatia sunt menționate circa 6 000 de persoane în inscripții, aceste persoane reprezintă poate 1% din totalul populației, de unde concluzia că populația Dalmatiei în epoca Principatului ar fi de circa 600-700 000 locuitori¹⁶². Însă Alföldy nu ia în considerare criteriul cronologic, și anume că menționarea acestor 6 000 persoane se face în aproape trei secole.

În sfârșit, ne oprim la câteva considerații exprimate de Al. Suceveanu, cu privire la populația unor orașe din Dobrogea. În monografia consacrată economiei Dobrogei romane, Suceveanu estimează populația celor mai importante cetăți dobrogene în perioada Principatului (15-20 000 locuitori pentru Histria, 20-30 000 pentru Tomis, 10-15 000 pentru Aegyssus, Noviodunum, 10 000 pentru Arrubium și Troesmis și așa mai departe)¹⁶³. Dintre toate aceste enumerări, autorul și-a justificat opțiunea doar pentru Histria, după criteriul așezărilor rurale din jurul cetății¹⁶⁴. Aproape 20 ani mai târziu, Al. Suceveanu revine cu precizări despre numărul populației în orașele Histria și Troesmis în secolele I-III p. Chr.¹⁶⁵ Astfel, la Histria "s-a calculat că debitul celor trei apeducte care aprovizionau cetatea cu putea asigura apa potabilă pentru 10 000 locuitori"¹⁶⁶. Însă, în viziunea lui Al. Suceveanu, populația orașului ar fi fost mai mare. Motivele invocate de istoric? Primul, suprafața cetății (30 ha). Al doilea: donația lui Artemidoros, fiul lui Herodoros către *gerusia*, în valoare de 1 000 denari (4 000 sesterți)¹⁶⁷. După calculele autorului menționat, dacă această sumă (ale cărei dobânzi urmau să asigure celebrarea Rosaliilor) se împarte teoretic la un sestert pe cap de locuitor, rezultă că populația masculină liberă a orașului ar fi de 4 000 oameni. Suceveanu o adaugă în mod curios la cei 10 000 locuitori aprovizionați de apeducte, rezultând 14 000 locuitori¹⁶⁸. Remarcăm, așadar, că față de estimarea din 1977, autorul o reduce cu 5 000 locuitori (10-15 000). Dacă apeductele asigurau aprovizionarea cu apă a 10 000 locuitori, mă îndoiesc că populația orașului în epoca romană timpurie ar fi fost mai mare (câți locuitori din interiorul cetății își asigurau și altfel apa?). Pe de altă parte, dacă acceptăm cifra maximală propusă de Lo Cascio (1 000 000 locuitori) pentru Roma¹⁶⁹, la o suprafață de 15 km², rezultă o densitate de 66 666 locuitori/km². Dacă am accepta prima variantă maximală propusă pentru Histria de Al. Suceveanu (20 000 locuitori), pentru o suprafață de 0,3 km² (suprafața Histriei în această perioadă), rezultă aceeași densitate ca la Roma. Din descrierea incendiului neronian de către Tacitus, avem și confirmarea faptului că Roma era aglomerată pe o suprafață mică, un numeros segment de populație locuind în clădiri construite pe înălțime¹⁷⁰. Nu cred că Histria romană ar fi avut aceeași densitate. De aceea cifra minimă (10 000 locuitori) propusă de Al. Suceveanu mi se pare cifra maximă care ar putea fi acceptată pentru această cetate.

¹⁶¹ Strabon 7, 3, 10; 7, 3, 12-13.

¹⁶² G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, p. 15.

¹⁶³ Al. Suceveanu, *Viata economica în Dobrogea romana. Secolele I-III e. n.*, Bucuresti, 1977, p. 47 sqq.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 47.

¹⁶⁵ Idem, în C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României, sv. demografie*, II, Bucuresti, 1996, p. 45-46.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 45.

¹⁶⁷ *ISM* I, 193.

¹⁶⁸ Vezi nota 162: idem, *loc. cit.*

¹⁶⁹ E. Lo Cascio, *Did the population of Rome reproduce itself?*, în G. R. Storey (ed.), *Population and preindustrial cities in both New and Old Worlds*, sub tipar, cf. W. Scheidel, *Roman demography*, p. 51.

¹⁷⁰ Tacitus, *Ann.*, 15, 42-43.

În ceea ce privește populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, M. Macrea a estimat-o la 15 000 locuitori¹⁷¹. Și în acest caz putem proceda într-o manieră analogă ca în exemplul Histriei. Indiferent de suprafața pe care o luăm în considerație (cea de epocă traianică sau cea de după 170)¹⁷², densitatea astfel calculată atinge cifre greu de acceptat pentru Dacia romană. În mod asemănător, trebuie revizuită și părerea lui M. Bărbulescu asupra numărului de locuitori de la Potaissa (20-25 000 pentru așezările militară și civilă)¹⁷³. O logică asemănătoare trebuie urmată în cazul principalelor orașe din Dacia. Populația provinciei este, deocamdată, dificil de estimat.

2.6 Raportul demografie-economie

Mă voi mărgini doar la indicarea câtorva repere spre care ar trebui focalizată investigația:

1) studierea rolului minelor de aur din Dacia în vederea unei posibilități de cuantificare a migrației. Se cunoaște faptul că numeroși coloniști illyri au fost aduși din Dalmatia. Descoperirile noi de la Alburnus Maior vin să confirme acest lucru¹⁷⁴. Stabilirea proporției colonizării și eșalonarea ei cronologică reprezintă primul pas în această direcție. Cartea lui V. Wollmann despre mineritul din Dacia¹⁷⁵, altfel utilă din perspectiva tehnicii utilizate în mine, nu aduce informații privind aspectele demografice evidențiate mai sus.

2) în ce măsură se poate vorbi despre măsurarea aceluiași fenomen (migrația) în rândul negustorilor? Opinia mea, după o observare preliminară a datelor disponibile, este ca abordarea temei să se efectueze pe o arie mult mai extinsă decât a Daciei (spațiul danubiano-balcanic sau chiar un spațiu mai întins).

3) impactul anumitor molime asupra economiei. Revin aici la lucrarea lui R. Duncan-Jones referitoare la impactul ciumei antoniniene asupra economiei Imperiului¹⁷⁶. Duncan-Jones constată că între anii 170-190, clădirile publice, construcțiile din marmură, statuile sunt mult mai puțin numeroase decât în perioada anterioară, ca urmare (în viziunea lui) a unei scăderi economice datorate ciumei din timpul domniei lui Marcus Aurelius, iar această criză afectează și Dacia¹⁷⁷. În cazul Daciei, trebuie avut în vedere faptul că explorarea marmurei din cariera de la Bucova a început chiar în această perioadă; din acest moment marmura se folosește în construcții într-o proporție superioară calcarului sau pietrei. Mai mult decât atât, această producție crește progresiv, ca și numărul monumentelor din marmură, culminând cu epoca Severilor. Așadar, nu mi se pare pe deplin justificată aserțiunea potrivit căreia ciurma amintită ar fi afectat în mod esențial fenomenul edilitar din Dacia.

2.8. Studiul demografic al principalelor categorii sociale

Astfel de studii sunt posibile numai în măsura în care se aplică a treia direcție de cercetare în demografia Antichității: utilizarea tabelor de viață moderne, apoi rafinarea rezultatelor obținute prin interpretarea surselor aflate la dispoziție. Așa cum am mai arătat, studiul lui W. Scheidel asupra familiilor imperiale și senatoriale rămâne un model¹⁷⁸.

¹⁷¹ M. Macrea, *Viata în Dacia romana*, Bucuresti, 1969, p. 119.

¹⁷² Despre suprafața Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, cele mai complete informații le găsim în teza de doctorat (nepublicată încă) a lui Al. Diaconescu, *Statut social și reprezentare artistică în Dacia romana. Contribuții la istoria elitelor provinciale*, Cluj-Napoca, 1998, p. 317 sqq.

¹⁷³ M. Bărbulescu, *Potaissa* (vezi nota 85), p. 58-59.

¹⁷⁴ Informații C. Museteanu, Al. Suceveanu, E. Bota, cărora le mulțumesc și pe aceasta cale.

¹⁷⁵ V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romana*, Cluj-Napoca, 1996.

¹⁷⁶ Duncan-Jones, *Antonine plague*.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 126-129.

¹⁷⁸ Scheidel, *Emperors, Aristocrats*.

Migrația este primul fenomen care poate fi dezbătut mai pe larg în cadrul unui asemenea demers: analiza elitelor municipale și a funcționarilor de stat. Militarii reprezintă un caz aparte. Ei pot fi urmăriți numai în Dacia, dar se poate efectua o investigație și asupra familiilor de militari dintr-o anumită unitate mai importantă care a staționat un timp mai îndelungat în Dacia (de pildă, militarii legiunii a XIII-a Gemina). În ceea ce privește vârsta recrutării lor, aceasta nu se poate calcula cu exactitate în Dacia. Pentru alte provincii occidentale, s-au realizat asemenea calcule (W. Scheidel¹⁷⁹ și Y. le Bohec¹⁸⁰). Pentru Dacia, putem compara numărul veteranilor cu numărul militarilor morți în timpul serviciului, dar aceste cifre sunt totuși nerelevante. Din nefericire, vârsta recrutării soldaților menționați în Dacia este o problemă a cărei rezolvare nu se întrevede în viitorul apropiat.

Subliniez încă o dată importanța studierii scheletelor aparținând necropolelor romane din punct de vedere antropologic, întrucât acest inventar osteologic constituie, mai presus de toate, un segment reprezentativ de populație¹⁸¹.

3. Considerații finale

O primă constatare, de altfel ușor de remarcat, o constituie faptul că studiile demografice privind Dacia romană sunt practic inexistente. Mi-am exprimat punctele de vedere asupra direcțiilor spre care ar trebui focalizată cercetarea, astfel încât consider că este inutil să le reexpun aici.

Rămâne întrebarea importantă și poate incomodă: de ce nu s-au realizat până acum astfel de studii în România? Acest "de ce?" nu este cătuși de puțin retoric, răspunsuri se găsesc. Totodată, interogației amintite îi sunt subsumate alte "de ce?"-uri adiacente. De ce, de exemplu, datele osteologice, care reprezintă un element esențial, așa cum am arătat, în observarea unei situații demografice, nu sunt prelucrate, cu toate că posibilitățile tehnice necesare unui asemenea demers există de mult și în România? Materialele antropologice de la Romula, Locusteni, Obreja, Sopor de Câmpie au rămas și astăzi nepublicate. Arheologul poate să-și decline sarcina, trecând-o în exclusivitate pe seama antropologului, dar, așa cum am mai amintit, nu cred că trebuie să căutăm de-a pururi scuze. Evident, povara culpabilității cade pe umerii antropologului; și acesta, la rândul lui, poate invoca dificultăți de ordin financiar sau tehnic, însă rareori sau, poate, niciodată, nimeni nu invocă și o, s-o numim eufemistic, comoditate.

Lucrurile nu se opresc aici. Mă întreb de ce nu alți istorici ai Antichității din România nu au avut preocupări de demografie istorică, de ce România nu ține pasul (și în această privință) cu Occidentul? Se poate invoca, firește, lipsa mijloacelor financiare și a accesului la o bibliografie adecvată și la zi. Sunt, totuși, cercetători, care au avut șansa unor burse în străinătate. Se poate replica: fiecare are deja parcela sa de explorare științifică. Și atunci, se revine la întrebarea: de ce există această lipsă de interes pentru demografia Antichității? Scepticism? Reținere față de relativitatea datelor? Teama în fața unui demers dificil? Fără a fi într-atât de pesimist precum Cioran și să afirm că suntem periferici cultural, nu mă abțin totuși să nu remarc valoarea eufemistică a expresiilor din interogațiile anterioare.

Soluții există. Nu pretind că rezolvările propuse sunt cele optime. Un început este, totuși, necesar.

¹⁷⁹ Idem, *Chiron* 22, 1992, p. 281-297; idem, *Klio* 77, 1995, p. 232-254.

¹⁸⁰ Y. Le Bohec, *peut-on "compter la mort" des soldats de la IIIe légion Auguste?*, în Hinard (ed.), *La mort*, p. 53-64.

¹⁸¹ ~n acest sens, vezi studiul lui C. H. Siven, *International Journal of Anthropology*, 6, 1991, p. 97-110.

Întrebări și cerințe

1. Care sunt principalele direcții de cercetare demografică pentru Dacia romană?
2. Care sunt principalele realizări din demografia Daciei romane?

BIBLIOGRAFIE

1. Corpora de inscripții

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.

IDR = *Inscripțiile Daciei romane*, București, Paris.

IDRE = C. C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I-II, București.

2. Lucrări generale și speciale

Alföldy, G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965.

Babeș, M., Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Ein Beitrag zur Grabtypologie des römischen Dakiens, *Dacia N. S.*, 14, 1970, p. 167-206.

Bagnall, R. S., Harris W. V., (éds.), *Studies in Roman law in memory of A. Arthur Schiller*, Leiden, 1986.

Bagnall, R. S., Frier, B. W., *The demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994.

Bagnall, R. S., Rutherford, I. C., *The census register P. Oxy. 984. The reverse of Pindar's Paeans*, Bruxelles, 1997.

Bărbulescu, M., *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.

Bellancourt-Valdher, M., Corvisier, J.-N. (éds.), *La démographie historique antique*, Arras, 1999.

Benea, D., *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983.

Benea, D., Bona, P., *Tibiscum*, București, 1994.

Bellemore, J., Rawson, B., *Alumni: the Italian evidence*, *ZPE*, 93, 1990, p. 1-19.

Biezunska-Malowist, I., Die Expositio von Kindern als Quelle der Sklavenbeschaffung im griechisch-römischen Ägypten, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 2, 1971, p. 129-133.

Boswell, J. E., *Expositio and Oblatio: the abandonment of children in the ancient and medieval family*, *AHR*, 89, 1984, p. 10-33.

Bradley, K., Wet-nursing at Rome: a study in social relations, dans B. Rawson (éd.), *The family in Ancient Rome. New perspectives*, Londra-Sydney, 1986, p. 201-229.

Brunt, P. A., *The Italian manpower (225 BC - AD 14)*, Oxford, 1971.

Burn, A. R., Hic breve vivitur. A study of the expectation of life in the Roman empire, *P&P*, 4, 1953, p. 2-31.

Caraivan, G., Formațiunile concreționare din zona Albești (Dobrogea de sud), *Pontica*, 30, 1997, p. 287-290.

Caraivan, G., Old dobrogean Black Sea coastlines, *Pontica*, 31, 1998, p. 7-14.

Chaunu, P., *Le refus de la vie*, Paris, 1975.

Chaunu, P., *Histoire et décadence*, Paris, 1981.

Ciobanu, R., Les illyriens et la Dacie romaine, *Apulum*, 36, 1999, p. 199-215

- Coale, A. J., Trussel, T. J., Model fertility schedules: variations in the age-structure of childbearing in human populations, *Population Index*, 40, 1974, p. 185-211.
- Coale, A. J., Demeny, P., *Regional model life tables and stable populations*², Princeton, 1983.
- Cociș, S., Ursuțiu, A., Cosma, C., Ardevan, R., *Area Sacra de la Hăbad*, dans P. Damian (éd.), *Alburnus Maior, I*, București, 2003, p. 149-191.
- Crișan, V., Despre situația demografică în estul Transilvaniei în secolele II î.e.n.-I e.n., *AMN*, 26-30, 1989-1993, p. 79-89.
- Crișan, V., *Dacii din estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 2000.
- Dahlheim, W., *Bevölkerungsgeschichte - Die Herausforderung einer sozialwissenschaftlichen Disziplin an die Althistorie*, dans W. Dahlheim, W. Schuller, J. von Ungern-Stenberg (éds.), *Festschrift Robert Werner zu seinem 65. Geburtstag*, Konstanz, 1989, p. 301-313.
- Dahlheim, W., Schuller, W., von Ungern-Stenberg, J., (éds.), *Festschrift Robert Werner zu seinem 65. Geburtstag*, Konstanz, 1989.
- Den Boer, W. Demography in Roman history: impressions and facts, *Mnemosyne*, 26, 1973, p. 29-46.
- Duncan-Jones, R., Age-rounding, illiteracy and social differentiation in the Roman empire, *Chiron*, 7, 1977, p. 333-353.
- Duncan-Jones, Age-rounding in Graeco-Roman Egypt, *ZPE*, 33, 1979, p. 169-178.
- Duncan-Jones, *Structure and scale in the Roman empire*, Cambridge, 1990.
- Duncan-Jones, R., The impact of the Antonine plague, *JRA*, 9, 1996, p. 108-136.
- Durry, M., Le mariage des filles impubères dans la Rome antique, *RIDA*, 2, 1955, p. 263-273.
- Durry, M., Le mariage des filles impubères chez les anciens Romains, *Anthropos*, 50, 1955, p. 432-434. Durry, M., Sur le mariage romain, *RIDA*, 3, 1956, p. 227-243.
- Engels, D., The problem of female infanticide in Greco-Roman world, *CP*, 75, 1980, p. 112-120.
- Ery, K. K., Investigations on the demographic source value of tombstones originating from the Roman period, *Alba Regia*, 10, 1969, p. 51-67.
- Étienne, R., *Démographie et épigraphie*, dans *Atti del terzo Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Rome, 1959, p. 415-424.
- Étienne, R., *La démographie de la famille d'Ausone*, dans *Études et chroniques de démographie historique*, Paris, 1964, p. 15-25.
- Étienne, R., *Ces morts que l'on compte dans la dynastie flavienne*, dans Hinard, F., (éd.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain. Actes du colloque de Caen. 20-22 novembre 1985*, Caen, 1987, p. 65-90.
- Étienne, R., Fabre, G., *Démographie et classe sociale: l'exemple du cimetière des **officiales** de Carthage*, dans Cl. Nicolet (éd.), *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique*, Paris, 1970, p. 81-97.
- Eyben, E., Family planning in Antiquity, *AncSoc*, 11-12, 1980-1981, p. 5-82.
- Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, I-III, Budapest, 1991-1993.
- Foxhall, L., Forbes, H. A., *Sitometreia*. The role of grain as staple food in Classical Antiquity, *Chiron*, 12, 1982, p. 62.
- Frier, B. W., Roman life expectancy: Ulpian's evidence, *HSCPh*, 86, 1982, p. 213-251.
- Frier, B. W., Roman life expectancy: Pannonian evidence, *Phoenix*, 37, 1983, p. 328-344.
- Frier, B. W., Statistics and Roman society, *JRA*, 5, 1992, p. 286-291.
- Frier, B. W., Natural fertility and family limitation in Roman marriage, *CPh*, 20, 1994, p. 318-333.

- Frier, B. W., *Demography*, dans A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (éds.), *The Cambridge Ancient History*², XI. *The High Empire A. D. 70-192*, Cambridge, 2000, p. 787-816.
- Frier, B. W., *More is worse: some observations on the population of Roman empire*, dans W. Scheidel (éd.), *Debating roman demography*, Leiden, 2001, p. 139-159.
- Gallant, T. V., *Risk and survival in ancient Greece: reconstructing the rural domestic economy*, Stanford, 1991.
- Gardner, J. F. *Women in Roman law and society*, Londra-Sydney, 1986.
- Gilliam, J. F., The plague under Marcus Aurelius, *AJPh*, 88, 1961, p. 225-251.
- Glass, D. V., Eversley, D. E. C. (éds.), *Population in history. Essays in historical demography*, Londra, 1965.
- Golden, M., Did the ancients care when their children died?, *G&R*, 35, 1988, p. 152-163.
- Greene, K., *The archaeology of Roman economy*, Londra, 1986.
- Haetjens, A. M. E., Reflections on female infanticide in the Greco-Roman world, *AC*, 2000, p. 261-264.
- Hanson, A. E., *Ancient illiteracy*, dans *Literacy in the Roman world*, Ann Arbor, 1991, p. 159-198.
- Harkness, A. G., Age at marriage and death in the Roman empire, *TAPA*, 27, 1896, p. 35-72.
- Harris, W. V., The theoretical possibility of extensive female infanticide in the Graeco-Roman world, *CQ*, 32, 1982, p. 114-116.
- Harris, W. V., Child exposure in the Roman empire, *JRS*, 84, 1994, p. 1-22.
- Harris, W. V., Demography, geography and the sources of Roman slaves, *JRS*, 89, 1999, p. 62-75.
- Harrod, S. G., *Latin terms of endearment and family relationships*, dis. Princeton, 1909.
- Henry, L., La mortalité d'après les inscriptions funéraires, *Population*, 12, 1957, p. 149-152.
- Henry, L., L'âge au décès d'après les inscriptions funéraires, *Population*, 14, 1959, p. 327-329.
- Henry, L., Some data on natural fertility, *Eugenics Quarterly*, 8, 1961, p. 81-91.
- Henry, L., *The population of France in the eighteenth century*, dans D. V. Glass, D. E. C. Eversley (éds.), *Population in history. Essays in historical demography*, Londra, 1965, p. 434-456.
- Herlihy, D., Klapisch-Zuber, Chr., *Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentin de 1427*, Paris, 1978.
- von Hesberg, H., (éd.), *Das Militär als Kulturträger in römischer Zeit*, Cologne, 1999.
- Hinard, F., (éd.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain. Actes du colloque de Caen. 20-22 novembre 1985*, Caen, 1987.
- Höckmann, O., Peschel, G. J., Woehl, A., Zur Lage des Hafens von Histria. Die Prospektionskampagne von 1996, *Dacia N. S.*, 40-42, 1996-1998, p. 55-102.
- Hombert, M., Préaux, Cl., Note sur la durée de la vie dans l'Égypte gréco-romaine, *Cahiers d'Égypte*, 20, 1945, p. 139-146.
- Hombert, M., Préaux, Cl., *Recherches sur le recensement dans l'Égypte gréco-romaine*, Leiden, 1952.
- Hopkins, K., The age of Roman girls at marriage, *Population Studies*, 18, 1964/1965, p. 309-327.
- Hopkins, K., Contraception in the Roman empire, *CSSH*, 8, 1965, p. 124-151.
- Hopkins, K., On the probable age structure of the Roman population, *Population Studies*, 20, 1966, p. 245-264.

- Hopkins, K., *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history*, Cambridge, 1978.
- Hopkins, K., *Graveyards for historians*, dans Hinard, F., (éd.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain. Actes du colloque de Caen. 20-22 novembre 1985*, Caen, 1987, p. 113-126.
- Kajanto, I., *The Latin cognomina*, Helsinki, 1965.
- Kajanto, I., *On the problem of the average duration of life in the Roman empire*, Helsinki, 1968.
- King, H., *Hippocrates' women. Reading the female body in ancient Greece*, Londra, 1998.
- Lancaster, H. O., *Expectations of life. A study in demography, statistics, and history of world mortality*, New York, 1990, p. 12-23.
- Lassère, J.-M., *Difficultés de l'estimation de la longévité*, dans Hinard, F., (éd.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain. Actes du colloque de Caen. 20-22 novembre 1985*, Caen, 1987, p. 91-97.
- Le Bohec, Y., *Peut-on "compter la mort" des soldats de la IIIe légion Auguste?*, dans Hinard, F., (éd.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain. Actes du colloque de Caen. 20-22 novembre 1985*, Caen, 1987, p. 53-64.
- Leven, K. L., *Thukydides und die Pest in Athen*, *MHJ*, 26, 1991, p. 128-160.
- Littman, R. J., Littman, M. L., *The Athenian plague: smallpox*, *TAPA*, 100, 1969, p. 261-275
- Littman, R. J., Littman, M. L., *Galen and the Antonine plague*, *AJPh*, 94, 1973, p. 243-255.
- Livi-Bacci, M., *La population dans l'histoire de l'Europe*, tr. J.-P. Bardos, Paris, 1999.
- Lo Cascio, E., *La dinamica della popolazione in Italia da Augusto al III secolo*, dans *L'Italie d'Auguste à Dioclétien*, Rome, 1994, p.
- Lo Cascio, E., *The size of the Roman Population. Beloch and the meaning of the Augustan census figures*, *JRS*, 84, 1994, p. 23-40.
- Lo Cascio, E., *La procedura de recensu della tarda repubblica al tardo antico e il calcolo della popolazione di Roma*, dans *La Rome impériale. Démographie et logistique*, Rome, 1997, p. 23-26.
- Lo Cascio, E., *Recruitment and size of Roman population from the third to the first century BCE*, dans W. Scheidel (éd.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 111-137.
- Lo Cascio, E., *Did the population of Rome reproduce itself?*, dans G. R. Storey (éd.), *Population and preindustrial cities in both New and Old Worlds*, sous presse (cf. W. Scheidel, *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 51).
- Mihailescu-Bîrliba, *Altersangaben der Skalven und Freigelassenen in den römischen Provinzen Illyricums*, *AMN*, 38, 2001, p. 87-102.
- Mihailescu-Bîrliba, L., *L'étude démographique sur les familles des magistrats municipaux en Dacie romaine - une démarche impossible?*, *Ancient West and East*, 2, 2003, p. 78-95..
- Mócsy, *Die Unkenntnis des Lebensalters im römischen Reich*, *ActaArchHung*, 14, 1966, p. 387-421.
- Morens, D. M., Littman, R. J., *Epidemiology of the plague of Athens*, *TAPA*, 122, 1992, p. 271-301.
- Morley, N., *Metropolis and hinterland. The city of Rome and the Italian economy 200 B. C. - A. D. 200*, Cambridge, 1996.
- Motomura, R., *The practice of exposing infants and its effects on the development of slavery in the ancient world*, dans T. Yuge, M. Doi (éds.), *Forms of control and subordination in Antiquity*, Leiden, 1988, p. 411-413.

Nielsen, H. S., *Alumni: a term denoting quasi-adoption*, *Classica et Mediaevalia*, 38, 1987, p. 147-188.

Page, D. L., Thucydides' description of the great plague at Athens, *CQ*, 3, 1953, p. 97-113.

Paki, A., Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa (II), *SCIIVA*, 41, 1990, p. 149-163.

Parkin, T. G., *Demography and Roman society*, Londra, 1992.

Parry, A., The language of Thucydides' description of the plague, *BICS*, 16, 1969, p. 106-118.

Pleket, H. W., *Wirtschaft*, dans Fr. Vitinghoff (éd.), *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 1990.

Pomeroy, S. B., *Copronyms and exposure of infants in Egypt*, dans R. S. Bagnall, W. V. Harris (éds.), *Studies in Roman law in memory of A. Arthur Schiller*, Leiden, 1986, p. 148-157.

Pool, J. C. F., Holladay, A. J., Thucydides and the plague of Athens, *CQ*, 29, 1979, p. 282-300.

Popilian, Gh., *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

Protase, D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.

Protase, D., O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului, *Apulum*, 7, 1968, p. 229-239.

Protase, D., *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

Protase, D., Zur Chronologie und ethnisch-kulturelle Deutung des Friedhofs von Soporul de Cîmpie (Siebenbürgen), *AMN*, 9, 1972, p. 525-532.

Protase, D., *Un cimitir dacic de epocă romană la Soporul de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976.

Protase, D., *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca, 1995.

Protase, D., *La continuité daco-romaine (IIe-VIe siècles)*, Cluj-Napoca, 2001.

Protase, D., Milea, Z., Un cimitir de incinerare din epoca romană la Iacobeni (Transilvania), *AMN*, 6, 1969, p. 525-530.

Protase, D., Țigăra, I., Săpăturile de la Soporul de Cîmpie, *Materiale*, 5, 1959, p. 425-434.

Protase, D., Țigăra, I., Săpăturile de la Soporul de Cîmpie, *Materiale*, 6, 1959, p. 383-395.

Protase, D., Vlăssă, N., Săpăturile de la Lechința de Mureș și Cipău, *Materiale*, 6, 1959, p. 445-448.

Protase, D., Zrinyi, A., Inscricții și monumente sculpturale din castrul roman de la Brîncovenești (jud. Mureș), *EphNap*, 2, 1992, p. 95-110.

Raditsa, L. F., *Augustus' legislation concerning marriage, procreation, love affairs and adulterers*, dans *ANRW*, II, 13, 1980, p. 278-339.

Ramin, J., Veyne, P., Droit romain et société: les hommes libres qui passent pour esclaves et l'esclavage volontaire, *Historia*, 30, 1981, p. 472-497.

Rathbone, D., Villages, land and population in Graeco-Roman Egypt, *PCPhS*, 36, 1990, p. 103-142.

Rawson, B., *Children in the Roman familia*, dans B. Rawson (éd.), *The family in ancient Rome. New perspectives*, Londra-Sydney, 1986, p. 170-200.

Rawson B., (éd.), *The family in ancient Rome. New perspectives*, Londra-Sydney, 1986.

Rawson B., (éd.), *Marriage, divorce and children in ancient Rome*, Oxford, 1991.

Rechenauer, G., *Thukydides und die hippokratische Medizin*, Hildesheim-Zürich-New York, 1991.

Riddle, J. M., *Contraception and abortion from the ancient world to the Renaissance*, Cambridge-Londra, 1992.

Riddle, J. M., *Eve's herbs. A history of contraception and abortion in the West*, Cambridge-Londra, 1997.

Safrai, Z., *The economy of Roman Palestina*, Londra-New York, 1994.

Sallares, R., *The ecology of the ancient Greek world*, Londra 1991.

Saller, R., Men's age at marriage and its consequences in the Roman family, *CP*, 82, 1987, p. 21-34.

Saller, R., *Patriarchy, property and death in the roman family*, Cambridge, 1994.

Salmon, P., *Population et dépopulation dans l'Empire romain*, Bruxelles, 1974.

Salmon, P., *Les insuffisances du matériel épigraphique sur la mortalité de l'Antiquité romaine*, dans Hinard, F., (éd.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain. Actes du colloque de Caen. 20-22 novembre 1985*, Caen, 1987, p. 99-112.

Salmon, P., *Les limitations des naissances dans l'Empire romain*, dans Bellancourt-Valdher, M., Corvisier, J.-N. (éds.), *La démographie historique antique*, Arras, 1999, p. 97-106.

Scarborough, J., *Journal of the History of Medicine*, 39, 1984, p. 469-475.

Scheidel, W., Inschriftenstatistik und die Frage des Rekrutierungsalters römischer Soldaten, *Chiron*, 22, 1992, p. 281-297.

Scheidel, W., Libitina's bitter gains: seasonal mortality and endemic disease in the ancient city of Rome, *AncSoc*, 25, 1994, p. 157-175.

Scheidel, W., Rekrute und Überlebende. Die demographische Struktur der römischen Legionen in der Prinzipatszeit, *Klio*, 77, 1995, p. 232-254.

Scheidel, W., *Measuring sex, age and death in the Roman empire. Explorations in ancient demography*, Ann Arbor, 1996.

W. Scheidel, What's in an age? A comparative view of bias in the census returns of Roman Egypt, *BASP*, 33, 1996, p. 25-59.

Scheidel, W., Die biologische Dimension der Alten Geschichte. Bemerkungen zu Robert Sallares, *The ecology of the ancient Greek world*, *Tyche*, 11, 1996, p. 207-222.

Scheidel, W., Quantifying the sources of slaves in the Roman Empire, *JRS*, 87, 1997, p. 156-169.

Scheidel, W., The meaning of dates of mummy labels: seasonal mortality and mortuary practice in Roman Egypt, *JRA*, 11, 1998, p. 285-292.

Scheidel, W., The death declarations of Roman Egypt: a reappraisal, *BASP*, 36, 1999, p. 53-70.

Scheidel, W., Emperors, aristocrats and the grim reaper: towards a demographic profile of Roman elite, *CQ*, 49, 1999, p. 245-281.

Scheidel, W., *The demography of Roman slavery and manumission*, dans M. Bellancourt-Valdher, J.-N. Corvisier, (éds.), *La démographie historique antique*, Arras, 1999.

Scheidel, W., The slave population of Roman Italy. Speculations and constraints, *Topoi*, 9, 1999, p. 129-144.

Scheidel, W., *Roman demography: progress and problems*, dans W. Scheidel (éd.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 1-82.

Scheidel, W., *Death on the Nile. Disease and demography of Roman Egypt*, Leiden, 2001.

Scheidel W., (éd.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001.

Scobie, A., Slums, sanitation and mortality in ancient Rome, *Klio*, 68, 1986, p. 399-433.

Sgarlatta, M., *Ricerche di demografia storica: le iscrizioni tardo-imperiali di Siracusa*, Vatican, 1991.

Shaw, B. D., Seasons of death: aspects of mortality in imperial Rome, *JRS*, 86, 1996, p. 100-138.

Shaw, B. D., Agrarian economy and the marriage cycle of Roman women, *JRA*, 10, 1997, p. 61-93.

- Shaw, B. D., *The seasonal birthing cycle of Roman women*, dans W. Scheidel (éd.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 83-110.
- Storey, G. R., (éd.), *Population and preindustrial cities in both New and Old Worlds*, sous presse (cf. W. Scheidel, *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 51).
- Suceveanu, Al., *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977.
- Suceveanu, Al., *Demografie*, dans C. Preda (éd.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, 1996, p. 42-46.
- Suder, W., *A study of the age and the sex structure of population in the western provinces of the Roman empire*, Wrocław, 1990.
- Suder, W., *La mort des vieillards*, dans F. Hinard (éd.), *La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisé par l'Université de Paris IV (Paris-Sorbonne, 7-9 octobre 1993)*, Paris, 1995, p. 31-45.
- Szilágyi, J., Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in den westeuropäischen Provinzen des römischen Imperiums, *ActaArchHung*, 13, 1961, p. 125-155.
- Szilágyi, J., Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in der illyrischen Provinzgruppe und in Norditalien (Gallia Padana), *ActaArchHung*, 14, 1962, p. 297-396.
- Szilágyi, J., Die Sterblichkeit in den Städten Mittel- und Süditaliens sowie in Hispanien (in der römischen Kaiserzeit), *ActaArchHung*, 15, 1963, p. 129-224.
- Szilágyi, J., Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen. I, *ActaArchHung*, 17, 1965, p. 309-334.
- Szilágyi, J., Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen. II, *ActaArchHung*, 18, 1966, p. 235-277.
- Szilágyi, J., Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen. III, *ActaArchHung*, 19, 1967, p. 26-59.
- Tate, G., *Les campagnes de la Syrie du nord du IIe au VIIIe siècle. Un exemple d'expansion démographique et économique de la fin de l'antiquité*, I, Paris, 1992.
- Vitinghoff, Fr., (éd.), *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 1990.
- Weaver, P. R. C., Wilkins, P. I., A lost alumna, *ZPE*, 99, 1993, p. 241-244.
- Weidauer, K., *Thukydides und die hippokratischen Schriften*, Heidelberg, 1958.
- Wierschowski, L., Die historische Demographie - ein Schlüssel zur Geschichte? Bevölkerungsrückgang und Krise des Römischen Reiches im 3. Jh. n. Chr., *Klio*, 76, 1994, p. 356-379.
- Wierschowski, L., *Die regionale Mobilität in Gallien nach den Inschriften des 1. bis 3. Jahrhunderts n. Chr. Quantitative Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des römischen Reiches*, Stuttgart, 1995.
- Wierschowski, L., Der historisch-demographische Kontext der severischen Abtreibungs- und Kinderaussetzungsverbote, *Laverna*, 7, 1996, p. 42-66.
- Yuge, T., Doi, M., (éds.), *Forms of control and subordination in Antiquity*, Leiden, 1988.

ABREVIERI

- Bagnall, Frier, *Roman Egypt* = R. S. Bagnall, B. W. Frier, *The demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994.
- Bellancourt-Valdher, Corvisier (eds.) = M. Bellancourt-Valdher, J.-N. Corvisier (eds.), *La démographie historique antique*, Arras, 1999.
- CAH² = A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (eds.), *The Cambridge Ancient History*, ed. a II-a, XI. *The High Empire A.D. 70-192*, Cambridge, 2000.
- R. Duncan-Jones, *Antonine plague* = R. Duncan-Jones, *The impact of the Antonine plague*, JRA 9, 1996, p. 108-136.
- Frier, *Ulpian's evidence* = B. W. Frier, *Roman life expectancy: Ulpian's evidence*, HSCPh 86, 1982, p. 213-251.
- Frier, *Pannonian evidence* = B. W. Frier, *Roman life expectancy: the Pannonian evidence*, Phoenix 37, 1983, p. 328-344.
- Frier, *Natural fertility* = B. W. Frier, *Natural fertility and family limitation in Roman marriage*, CPh 20, 1994, p. 318-333.
- Hinard (ed.), *La mort* = F. Hinard (ed.), *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain. Actes du colloque de Caen. 20-22 novembre 1985*, Caen, 1987.
- Lo Cascio, *Recruitment and size* = E. Lo Cascio, *Recruitment and the size of Roman Population from the third to the first century BCE*, în W. Scheidel (ed.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001.
- Mihailescu-Bîrliba, *Magistrats* = L. Mihailescu-Bîrliba, *L'étude démographique sur les familles des magistrats municipaux en Dacie romaine - une démarche impossible?*, AMN 39, 2002, sub tipar.
- Mócsy, *Unkenntnis* = A. Mócsy, *Die Unkenntnis des Lebensalters im römischen Reich*, ActaAntHung 14, 1966, p. 387-421.
- Morley, *Metropolis and hinterland* = N. Morley, *Metropolis and hinterland. The city of Rome and the Italian economy 200 B. C. - A. D. 200*, Cambridge, 1996.
- Parkin, *Demography* = T. G. Parkin, *Demography and Roman society*, Londra, 1992.
- Scheidel, *Sex, age and death* = W. Scheidel, *Measuring sex, age and death in the Roman empire. Explorations in ancient demography*, Ann Arbor, 1996.
- Scheidel, *Sources of slaves* = W. Scheidel, *Quantifying the sources of slaves in the Roman empire*, JRS 87, 1997, p. 156-169.
- Scheidel, *Emperors, aristocrats* = W. Scheidel, *Emperors, aristocrats and the grim reaper: towards a demographic profile of the Roman elite*, CQ, 49, 1999, p. 245-281.
- Scheidel, *Slavery and manumission* = W. Scheidel, *The demography of Roman slavery and manumission*, în Bellancourt-Valdher, Corvisier (eds.), p. 107-115.
- Scheidel, *Slave population* = W. Scheidel, *The slave population of Roman Italy. Speculations and constraints*, Topoi 9, 1999, p. 129-144.
- Scheidel, *Roman demography* = W. Scheidel, *Progress and problems in Roman demography*, în W. Scheidel (ed.), *Debating Roman demography*, Leiden, 2001, p. 1-81.
- Notă: toate abrevierile de reviste sunt formulate după *L'Année Philologique*.